

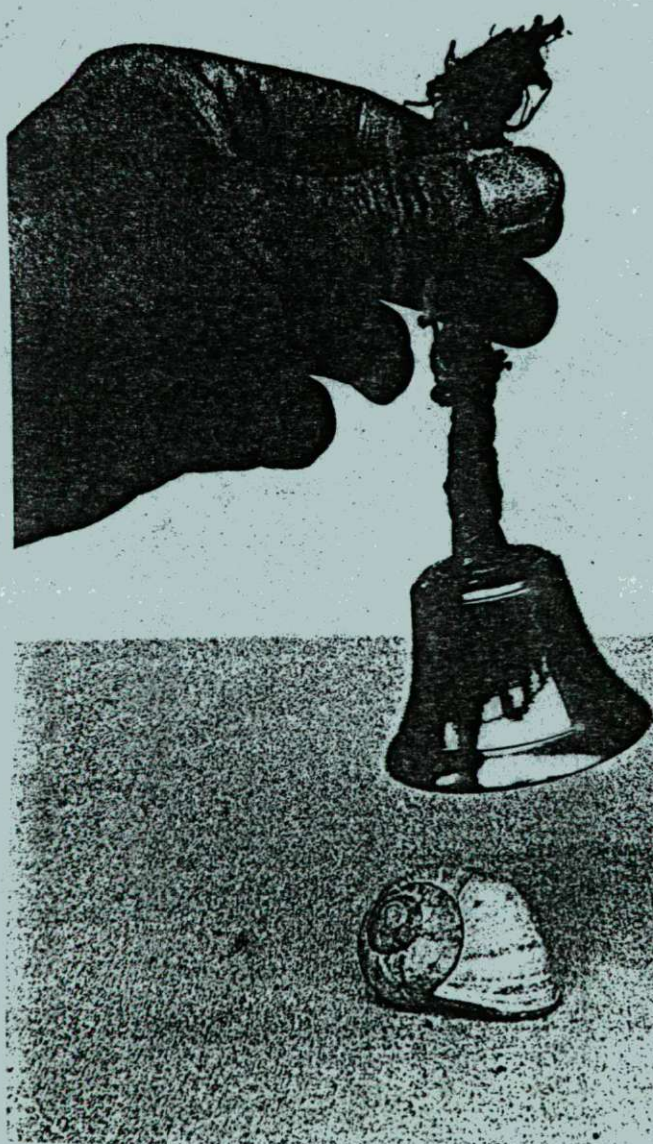
58502

1073/D

Különbség

Filozófia szakos diákok kiadványa

1993 DEC 0 9

1993/2

SZEGED

TARTALOM

Bevezető.....	3
Pályázat	4
Beszélgetés Csejtei Dezső tanszékvezetővel.....	5
Újlaki Tibor: Körülírás (esszé)	9
Csontos Szabolcs: Erkölcsi jó, interszonalitás és erkölcsi érzélem Hume filozófiájában	13
Levél-előszó Descartes A filozófia alapelvei c. művéhez	26
Az ELTE filozófia és esztétika szakának 1993 őszi félévének kurzusai	36
A KLTE filozófia szakának 1993 őszi félévének kurzusai	40
A JATE filozófia szakának 1993 őszi félévének kurzusai.....	42
Könyvbibliográfia.....	44
Folyóiratbibliográfia.....	47

A Montaigne-idézetek forrása: Montaigne: *Esszék*; Válogatta és fordította Bajcsa András Bibliotheca Kiadó Bp. 1957. pp.40-63.

Bevezető

SZ.I.: Mindössze emlékeztetnék:

"Bízunk benne, hogy a lap körül egy igazi műhely alakul ki, beszélgetések kezdődnek el, és ebben a folyamatos műhelymunkában láthatóvá válnak különbségeink, tudatosulnak a választóvonalak, melyek közöttünk, illetve egyes gondolataink között húzódnak. Így válhatnak körvonalazottá saját állásfoglalásaink, így kényszerülünk állandóan választ adni arra a kérdésre, hogy mi a mondanivalónk, mi a probléma számunkra."

G.M.: A második szám készítése közben több tekintetben is módosítottuk elképzeléseinket. A változások fő oka, hogy beláttuk, három-négy aktív szerkesztővel nem lehet negyedévente megjelenő lapot csinálni. A következő szám akkor fog megjelenni, ha van elegendő ember, akik akarnak és tudnak együtt dolgozni, - a feladatokat egymás közt megosztva - fel tudják vállalni az újságcsinálással járó teendőket; és természetesen ha van elegendő színvonalas írás - legyen az dolgozat vagy recenzió, fordítás vagy esszé stb. S mert ez a lap indulásától fogva a párbeszéd kialakítását akarta elősegíteni, szívesen helyt adunk az itt közölt írásokra való reflexióknak vagy választanulmányoknak. Továbbra is nagyon fontosnak tartjuk a filozófiai életben való tájékozódást. Ezt a célt szolgálja egyrészt a három tanrend közlése - talán ezzel is hozzájárulhatunk az egyetemek közötti kölcsönös kapcsolatfelvételhez (óralátogatás, vendégelőadók hívása stb.) -, másrészt a könyv és folyóiratszemle összeállítása.

P.A.: Meglehetősen különös azt tapasztalni, hogy a hallgatók csupán akkor szólnak meg (órán vagy írásban) ha kötelező. És botrány, hogy egy filozófia szakon alig születnek olyan dolgozatok, melyeket közölni lehet, illetve azokat a szerzőik vállalnák. Holott a szellemi fejlődésnek, semmi sem kedvez jobban mintha a különböző gondolatok egymáshoz méreteznek s így válnak egyre határozottabbakká, egyre inkább a sajátunkká.

Különös ez a hallgatás. Elhatároztuk, megpróbálunk a nyilvánosság elé lépni. Azt szeretnénk, hogy amit elkezdtünk folytatódjon - ehhez néhány emberre volna szükség, aki segítene ebben.

A lappangó energiák felszínre hozásához mi egy pályázat kiírásával járulunk hozzá!

Pályázat!

A *Különbség* szerkesztősége pályázatot hirdet filozófiai témájú dolgozatok írására. A pályamunkák közelebbi tárgya szabadon választható. Terjedelme 10-30 oldal lehet: oldalanként 25 sor, soronként 50 betűhely. A pályázat jelíges. A szerző nevét, (szakját,) címét lezárt borítékban kérjük a dolgozathoz csatolni. A benyújtott munkákat a JATE Filozófia Tanszék oktatóiból álló három tagú zsűri fogja elbírálni.

Beküldési határidő: 1994. február 15.

Az elkészült dolgozatokat a JATE Filozófia Tanszék címére kérjük eljuttatni: 6723 Szeged, Petőfi S. sgt. 30-34.

A borítékra írják rá: "Különbség - pályázat".

A pályadíjak:

I.díj: 10000,-Ft.

II.díj: 5000,-Ft.

III.díj: 3000,-Ft.

Szeged, 1993. december 6.

Jó munkát kíván a *Különbség* szerkesztősége:

Gulkai Márta

Hunyadi Zsolt

Pató Attila

Szemes Ildikó

Következő számainkban beszélgetéssorozatot tervezünk olyan témákról, amelyek a hallgatóság számára is érdekesek lehetnek. Először Csejtei Dezső tanszékvezetőt kérdeztük meg a filozófia művelésének lehetőségeiről, illetve szorosabban a tanszék munkájáról, eredményeiről, terveiről. A beszélgetés után egy hallgatói dolgozatot adunk közre, amely úgy érezzük, hogy közvetve ugyan, de kapcsolódik az elhangzottakhoz.

Különbség: Tanár úr, hogyan jellemezné az elmúlt években lezajlott, a Filozófia Tanszék munkáját érintő változásokat?

Csejtei Dezső: Az a politikai változás, ami az utóbbi években történt, igen közelről érintette a filozófiát, ami annak a "szerencsés" helyzetnek köszönhető, hogy a filozófia korábban az ún. ideológiai tárgyak közé számított - ennek megfelelően az egyik legfontosabb feladatunk, hogy a filozófiát az ideológiák uralma alól kiszabadítsuk. Magyarországon és a többi Kelet-Európai országban nem alakult ki az a hagyomány, hogy a filozófia önálló tudomány, s családással állapítom meg, hogy ma is erősek a reflexek ezt megkérdőjelezni, s a filozófiát az ideológiai tételek alátámasztására felhasználni. Az autonóm, abszolút független filozófia kialakulása Magyarországon minimum éveket, ha nem néhány évtizedet fog igénybe venni.

K.: Mi az, amit a tanszék tudna tenni, mi lehet az emancipációnak a talaja? Úgy látom, hogy ezt az alapot a filozófiatörténeti hagyományba való visszahúzkodás jelenti.

Cs.D.: Egyrészt fontosnak tartanám a szakma művelését, azokra a szakmai értékekre koncentrálni, amelyek az elmúlt két és fél ezer évben kialakultak. A magyar filozófiai életnek igen nagy adósságai vannak ahhoz, hogy efölött elhaladjon - és az egyik kitörési pontot éppen az adósságok, lemaradások kiküszöbölésében látom. A másik kérdés, a filozófia megítélése a köztudatban, de ez már nem a filozófia illetékességi körébe tartozik.

K.: Nem érzi-e a Tanár Úr annak a veszélyét, hogy a tanszék munkája túlságosan belemerül a filozófiatörténet művelésébe és esetleg lemarad aktuális szellemi irányzatokról?

Cs.D.: A dolog kettős. Egyrészt "szívügyemnek" tekintem a filozófiatörténetet, de ez nem zárja ki azt, hogy olyan oktatókat is alkalmazzunk és olyan területeket is kijelöljünk oktatásra, amelyek a modernebb és jelenlegi áramlatokkal foglalkoznak. Ezt célozza Losoncz Alpár, újvidéki kollégánk áthívása, és szándékunkban áll további vendégoktatókat is meghívni. Hadd mondjam el, számítok Tóth János adjunktus kollégánkra is, aki már több mint egy éve az USA-ban van, s akit azzal a feladattal bíztam meg, hogy tájékozódjon a kurrens amerikai filozófiai irányzatokról. Ha hazajön, reméljük a legkorszerűbbnek mondható filozófiai dolgokról fog kollégiumokat meghirdetni 1994. szeptemberétől.

K.: Mi a véleménye arról a hallgatói kritikáról, hogy a tanszék elszigetelt helyzetbe került, illetve arról, hogy az egyéb tanszékekkel fenntartott kapcsolatok esetlegesesek?

Cs.D.: Az biztos, hogy az elkövetkezendő években át kell rendezni a tanszék kapcsolatrendszerét. Bizonyos elszigeteltség tapasztalható, de pl. a debreceni tanszékkel való kapcsolatunk jónak mondható. A többi vidéki egyetemek filozófia

tanszékei most próbálják megalapozni saját jövőjüket, s ebben az irányban valószínűleg kölcsönös tájékozódásra lenne szükség. Ami az ELTE-t illeti gyakran jönnek vendégek, s éppen most tavasszal a tanszék közreműködésével egy előadás-sorozat tartására kerül sor, melyen többek között Ludassy Mária is részt vesz.

K.: A következőkben néhány - talán hamis - alternatívát vázolnék. Kíváncsiak lennénk, hogy mi a tanszékvezetés álláspontja ezekről. Az első az elit- vagy tömegképzés.

Cs.D.: Az elitképzés minimális feltételét jelentené az oktatók és hallgatók létszámának másfajta aránya - jelen körülmények között nincs mód arra, hogy egy oktató behatóbban foglalkozzon saját területével és egy kis létszámú csoporttal műhelyt alakítson ki. Ugyanakkor a hallgatói létszám emelkedésének tendenciája folytatódik, ami a néhány évtizeddel korábbi extenzív egyetemi fejlesztésre emlékeztet. Megítélésem szerint a tanszék szellemi kapacitása lehetővé tenné az erre épülő (elit) minőségi képzést, így ez elsősorban az anyagi kondícióktól és az időbeli leterheltségi viszonyoktól függ.

K.: Lehetséges-e nagyobb átjárhatóság biztosítása a különböző egyetemek között ennek érdekében?

Cs.D.: Elvi akadálya ennek nincs, sőt ideális is lenne, csak az anyagi feltételek hiányoznak. Ahhoz, hogy egy-egy hallgató más egyetemen hallgathasson kurzusokat, finanszírozni kellene az utazást, a szállást, másrészt meg kellene teremteni az ösztöndíj átvitelének lehetőségét is. Így valószínűleg csak évek múlva alakulhat ki az a könnyedebb mozgás, ami Nyugat-Európában már régóta megfigyelhető.

K.: Egy régebbi vitában fogalmazódott meg, hogy filozófiatörténeti vagy szisztematikus filozófiai oktatást kell-e nyújtani a tanszéknek.

Cs.D.: Ez egyéni viszonyulás kérdése is, nekem, mivel történelem szakot végeztem, szimpatikusabb a filozófiatörténeti megközelítés, de kétségtelen, hogy a másik oldalra is nagyobb hangsúlyt kellene fektetni. Amennyiben a filozófia tanszékek ezekben az években dolgozzák ki profiljaikat, nem okozna nagy fejfájást, ha Szegeden a filozófiatörténet oktatása lenne hangsúlyos. Éppen az átjárhatóság miatt, ha valaki szisztematikus filozófiát akarna hallgatni, ilyen módon lehetőséget kapna, hogy ezt más egyetemeken tegye meg.

K.: Az utolsó dilemmát túlságosan leegyszerűsítve oktatás vagy nevelés dilemmájaként fogalmazhatnánk meg; azaz oktatás, mint információátadás és nevelés, mint amely a platóni hagyomány szerint egészen közvetlen összefüggésben van a filozófiával. A jelenlegi körülmények között fel kell-e adni az ilyen értelemben vett nevelést az oktatás javára?

Cs.D.: Nem hiszem, hogy fel kellene adni. Az biztos, hogy a filozófia nemcsak szakismeretekkel, hanem bizonyos alapvető emberi kérdések taglalásával is foglalkozik. Én személy szerint is a nevelő funkciónak nagy jelentőséget tulajdonítanék, és messzemenően a korábbi időszak azon gyakorlata ellen vagyok, amikor a tényleges tudás helyett meggyőződést próbáltak "kikalapálni" az emberekben, akár akarták, akár nem. Mindenképpen helyett kellene hogy kapjon az a nemes törekvés, ami Platón óta áthatja a filozófiát, bár sajnos a világ ismét nem abban az irányban mozog, ahol az ét hosznak jelentős szerep lenne biztosítva. Inkább a minél gyorsabb szakismeretszerzés és a felületes értelmezési

technikák elsajátítása a cél, ami a szakmai érvényesülésnek előfeltétele ugyan, de háttérben marad az emberi integrum és valamilyen felemás, csonka ember kerekedik ki belőle.

K.: Mindezek alapján hogyan látja a tanszék jövőbeli fejlesztésének lehetőségeit?

Cs.D.: Egyik fontos dolognak tartom a finansziális háttér megteremtését a nyugodt, kiegyensúlyozott munkához - gondolok itt elsősorban az infrastruktúrára, könyvtárfejlesztésre, folyóiratok megrendelésére. Éppen most a FEFA-támogatás (Felsőoktatási Fejlesztési Alap) elnyerésében reménykedünk. Másrészt mindenképpen szükség van a külkapcsolatok dinamizálására is, és ebben számítanék a tanszék minden tagjának közreműködésére - ennek azonban problematikus része, hogy a hallgatók nyelvismereti szintje nem azonos és a meglévő nyelvtudás is heterogén. Tehát a nyelvtudás intenzív fejlesztésére lenne szükség, hogy külföldi oktatót lehessen meghívni, s hogy hallgatók külföldön tanulhassanak. A harmadik feltétel a tanszék oktatói létszámának növelése: tehetséges fiatalok felvételére van szükség elsősorban az antik, a középkori bölcsélet és a kortárs angolszász filozófiákat illetően.

K.: Mindhárom feltétel, közvetlenül vagy közvetve anyagi fedezetet igényel. A hallgatóság, elsősorban a felsőbb évesek körében bizonyos aggodalom tapasztalható ezen tervek kivitelezhetőségét illetően.

Cs.D.: Nyilván ez nem kampányjellegű folyamat, szívós, kitartó munkára van szükség. Ennek eredményeit a felsőbb évesek már nem élvezhetik, de például az infrastruktúra fejlesztésére vonatkozóan az utóbbi egy-másfél évet arra fordítottam, hogy a III. évezred küszöbére érkezve az elengedhetetlenül szükséges munkaeszközök rendelkezésre álljanak. Hasonlóképpen nehéz munkára lesz szükség a könyvtárfejlesztésnél is. Bízom benne, hogy valamilyen formában sikerülni fog véghez vinni a terveket, különben egész egyszerűen nem csinálnám.

K.: Hogyan lehetne a hallgatóságot jobban bevonni a tanszék munkájába?

Cs.D.: Egyrészt a tanterv-átalakításnál lesz szükség hallgatói javaslatokra, hiszen az "A" szak arra készítet bennünket, hogy felülvizsgáljuk a képzési tervet és megfelelő módosításokat hajtsunk végre, másrészt pedig a szakmai közélet megteremtésére volna szükség, pl. a diákköri munka fellendítésére. Talán nem húzódik szakadék a tanszék oktatói és hallgatói között, én azt hiszem, hogy az emberek leterheltsége miatt maradnak el a diskurzusok, teázások. És ennek a légkörnek a megteremtése szintén a következő időszak feladatai közé tartozik.

Hadd mondjam még el, hogy meglepve és örömmel hallottam Vajda Mihály professzortól, hogy nagyon jó hallgatóink vannak. Nincs összehasonlítási alapom ugyan, de ez azt jelenti, hogy a tanszéken folyó filozófiaoktatásnak hallgatói vonatkozásban sincs szégyellnivalója. És ez egy további olyan momentum, amelyre oda kellene figyelni, tehát egy olyan image kialakítására kellene törekednünk, amely az ország számára, vagy akár a határokon túl is manifesztált lenne olyan oktatói illetve hallgatói értékeket, amelyekkel, úgy látszik, hogy nem élünk.

K.: Éppen ebben a vonatkozásban lehet hallani olyan hallgatói kritikát, miszerint a tanszék nem eléggé hatékony a külső kapcsolatainak kiépítésében. Ezt lehet leszűrni a tanszék különféle pályázatait elbírálásának tapasztalataiból is. Hogyan lehetne ezen változtatni?

- Cs.D.: Sok múlna a hallgatókon is. Ha ez az átjárás elindulna, akkor ők is tehetnének ez ügyben. Ellentétes tendenciákat tapasztalok az országban, erős a hajlam az izolációra; amikor tehát ez irányban teszünk erőfeszítéseket sok esetben az ár ellen úszunk. Az emberek megpróbálják saját szellemi világukat befeléfordulással védeni.
- K.: Ha jól értem az elmondottakat, a jövőre vonatkozó bizakodásról, másrészt - a kezdeti elképzelésekhez viszonyítva - kudarcokról beszélhetünk.
- Cs.D.: Nem kudarcról beszélnek, hanem csalódásról, általában a filozófia perspektíváit illetve megítélését illetően is. Azt hiszem, hogy az egyetemek versenyhelyezetbe kerültek, ami kedvez a színvonal emelésének, ugyanakkor megnehezíti a kapcsolatteremtést. Ez is egy további szempont, ami jól illusztrálja a folyamatok összetettségét.
- K.: Fogalmazzunk radikálisan: mennyiben fenyegeti a tanszéket a versenyhelyezetben a lemaradás veszélye?
- Cs.D.: Nem hiszem, hogy ez a veszély fenyegetne. Ha az egyetem, a kar vezetése megadja azokat a lehetőségeket a tanszéknek, amelyek kijárnak a diszciplínának és a tanszéknek is, akkor az oktatói állomány és utánpótlása van olyan ígéretes, hogy emiatt nincsenek aggodalmaim hosszú távon sem...
- K.: ... amennyiben a tanszéknek sikerül műhellyé kovácsolódnia.
- Cs.D.: Pontosan erről van szó. Ehhez a létszám növelésén túl hozzátartozik az utánpótlás biztosítása, a hallgatók, ha más városban, országban teljesítenek is néhány szemesztert vagy PhD-t szereznek, de jöjjenek vissza s Szegeden éljenek, alkossanak. Ez elengedhetetlen lenne ahhoz, hogy itt stabil és eredményesen oktató társaság alakuljon ki.
- K.: Végezetül megjegyezném, hogy a hallgatóság ugyan némi szkepticizmussal viseltetik a tervek megvalósíthatósága iránt, de természetesen kész abban segíteni.
- Köszönöm a beszélgetést.

készítette: Pató Attila

"Sajnos, századunkban rosszul áll a filozófia ügye, mert még az értelmes emberek szemében sem több értéktelen és üres haszontalanságnál. Az ilyen szőrszálhasogatás állja el a hozzávezető utat, azt hiszem. Pedig súlyos tévedés, ha a filozófiát sanyarú arcú, felhúzott szemöldökű gyermekijesztgető rémnek festik. Vajon ki adta rá elijesztő álarcát? Hiszen nincs nála derűsebb, játékosabb, szinte azt mondhatnám: bolondosabb tudomány a világon!"

(A gyermekek neveléséről)

Körülírás

I

Ma már a kérdést, hogy mi a filozófia, hogy mit jelent egyáltalán filozofálni, egyre halkabban, szinte valamiféle félig-meddig beismert kudarc felett szégyenkezve vagy éppen mit sem sejtve, észre sem véve azt, egyre ritkábban vagy egyáltalán nem is tesszük fel. S jóllehet, habár nem kérdezzük meg többé, mi a filozófia, gondolhatnánk: eközben vagy emellett mi magunk még mindig így vagy úgy, de filozofálunk, legalábbis filozófiát űzünk. De amit űzünk, az bennünket is kell, hogy hajtson a maga és a saját lényegünk felé. A filozófia, írja Jaspers, egyfajta belső bizonyosságra tart számot, ami az ember egész lényét érinti. De miről is beszélünk, amikor ma valamiféle "belső bizonyosságra" és az ember "egész lényére", "lényegére" hivatkozunk? Mire biztat ez a bizonyosság, ami olyannyira kizárólagosan csak saját lehet, hogy mindenki, a mások vezetésével vagy anélkül, de csak egyedül érheti el? Mindenki elérheti - ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy mindenki el is éri. Kérdéses az is: elérí-e valaki egyáltalán? Hiszen az a bizonyosság, amire a filozófia számot tart, nem lehet folytonosan tartó - ekkor inkább magabiztos meggyőződésről beszélünk. A bizonyosság maga azonban létünket illetően olykor egészen elbizonytalanít. Ez az elbizonytalanodás nem tétozódás vagy éppenséggel habozás: nem a dolgokkal már sodródni nem tudó tépelődés, hanem bizonytalan magunk-előtt-állás. Ez az "előtt" pedig inkább időt mint helyet jelöl; önmagam elé állva elmulasztott lehetőségeimről veszek tudomást. A bizonyosság létemmel szembesít.

II

Mi közünk van ma a filozófiához, és a filozófiának van-e még köze hozzánk? Ha ezt kérdezzük, úgy tűnik, mintha a filozófia rajtunk kívül álló "dolog" volna, esetleg valamire használatos "eszköz". Holott filozófia csak ott és akkor lehet, ahol és amikor mi magunk vagyunk. Ha vagyunk valahol és valamikor egyáltalán, az persze még nem jelenti azt, hogy filozofálunk. Ezt ma már amúgy sem állíthatja senki sem magáról. Főként azt nem, hogy filozofál.

A filozófia mégis láthatóan ismét divattá vált, pontosabban valamilyen formában folytonosan divatban van. Igazoltnak tűnik tehát, hogy létezik a "philosophia perennis", és balgaság volna még ma is a filozófia haláláról beszélni. Még mindig létezik a "metaphysica naturalis", ami az úgynevezett 'igazságra' törve képes a legnagyobb 'hazugságra' is.

Ma senki sem mondaná magáról azt, hogy filozofál, de nem is mondhatná a nevetségessé válás veszélye nélkül. Hihetjük-e mégis, hogy a filozófia visszavonult valamiféle szentélybe, ahol utolsó papjai az utolsó csepp olajjal kenegetik lábát? Hol van ez a szentély? Talán éppen ott, ahol mi magunk is "áldozunk"? A filozófia szentélye úgy tűnik, ma (mint egykoron) az egyetemeken őriztetik. De kik ennek a szentélynek (ha van) az őrei? Talán azok, akik az egyetemeken a filozófiát oktatják. Ha a filozófia vagy a filozofálás megtanulható, akkor oktatható. Oktatják-e ma az egyetemeken a filozófiát?

A filozófia oktatása nem lehet más, mint az ébresztő ébredés, a philia tudásra törő éberségében folytonos kitartás. A tudás jele, mondja Aristotelész, a tanítani tudás. De tanítani is csak az tud, aki s z e r e t tanítani. "Nem arról van szó, hogy tudós dolgokat okítsunk, és persze megkevésbé arról, hogy a 'gyakorlatban' felhasználható, 'életszerű' tudás után kapkodjunk"- írja Heidegger. A katedrán ágáló 'filozófus' mindig százalmas látvány. S ha a filozófia divattá válik, a szentélyt ellepik a kirándulók.

* III

Ma senki sem mondaná magáról azt, hogy filozofál. A filozófia története során folyton megújuló, és a "klasszikus" német filozófiában már túlhangsúlyozott törekvés, hogy a filozófiát tudománnyá tegyék, láthatóan elérte célját. A filozófia ha nem is szigorú, de legalább semmitmondó tudománnyá vált, papjai a szentségtelen tűznél maguknak őrzik a "tudást", hasonlatosan egy fogahullt szakácshoz, aki ütött-kopott edényeivel csörömpölve sütögeti konyhájában a maga pecsenyéjét. A filozófia szentélye a konyha, más néven az egyetemi előadóterem vagy "szeminárium", ahol gyülekeznek az örökké-éhesek, arra vágyva, hogy megtömhessék a hasuk. Mert - súlykolták belénk - csak teli hassal esik jól a gondolkodás.

Hogy megtanuljunk gondolkodni, előbb tudnunk kellene, mi is a gondolkodás. Vagy ellenkezőleg: gondolkodni csak akkor tudunk, ha a gondolkodásról való tudásra nem tartunk igényt. Eközben persze azt sem tudjuk, hogy mi magunk gondolkodunk. Ha nem tudjuk, mi a gondolkodás, ezek szerint nem is gondolkodhatunk? Mit jelent tudni azt, hogy mi a gondolkodás?

Képes lehet-e valaki arra, hogy nem-gondolkodásunkon gondolkodjék? "De hogyan jelentheti ki valaki ma azt, hogy még nem gondolkodunk, amikor a filozófia iránti érdeklődés mindenütt élénk és egyre elevenebb, amikor csaknem mindenki tudni akarja, mit is lehet a filozófiával kezdeni. A filozófusok 'a' gondolkodók. Így hívják őket, mert a gondolkodás tulajdonképpen a filozófiában játszódik le." A filozófia felé fordulva kisajátíthatjuk-e a gondolkodást? Heideggert idézve egyben magunkra is vehetjük az intést: "A filozófia iránt megmutatkozó érdeklődés még nem bizonyítja a készséget a gondolkodásra. Bizonyára mindenütt akad egyfajta komoly foglalatosskodás a filozófiával és annak kérdéseivel. Történetének kutatásához a tudományosság fellendülése dicséretre méltó. Hasznos és tekintélyes feladatok vannak itt, melyek betöltésére csak a legjobb erők elég jók, kivált akkor, ha nagy gondolkodókat állítanak példaképül elénk. De maga a tény, hogy éveken keresztül nagy gondolkodók tanulmányaival és írásaival behatóan foglalkozunk, még nem garantálja azt, hogy mi magunk gondolkodunk vagy akárcsak készek vagyunk a gondolkodás megtanulására. Éppen ellenkezőleg: a filozófiával való foglalatosskodás azt a legmakacsabb látszatot keltheti bennünk, hogy gondolkodunk, mert hiszen szüntelenül 'filozofálunk'.

Eddig úgy hittük, ahhoz, hogy gondolkodni tanulhassunk, szükségünk van a filozófiára. Meg akartuk tudni, mi is a filozófia, útmutatót és vezetőket kerestünk, akik maguk is "filozofálnak", járják az útjukat, és ily módon bennünk is megérlelik az útra indító elhatározást. Most azt látjuk, hogy végleg le kell számolnunk a filozófiával, s ez azt jelenti, hogy számot vetünk vele; nem úgy, hogy tőle várjuk a maga igazolását, hanem inkább mi változtatjuk meg eredendően a filozófiához való viszonyunkat abban a korban, amikor már senki nem mondhatja komolyan magáról azt, hogy filozofál.

IV

Tanulni annyi, mint bölcsebbé válni abban, amit tanul az ember, mondja Platón Theaitétoszában Szókratész. Bölcsebbé pedig csak akkor válunk, ha megvan bennünk a hajlam, a képesség arra, hogy csodálkozni tudjunk. Ez a képesség vagy adottság az ember vele született hajlama, mégis, a hiedelem szerint főként a filozófusé. Habár a spontán filozofálás előfordul a gyermekeknél is, ám - mondja Jaspers - "az alkotó eredetiség" mégsem maradhat egy szösze kérdés kívánsága csupán. Az "alkotó eredetiség" hajszolásában azonban a filozófus sokszor elveszíti a beszéd eredendő egyszerűségét, vagyis nyíltságát, s habár megdöbben néha a bolondos "igazságokon", azzal védekezik, hogy nemcsak az eredmény, hanem a kivitel is fontos - épületes okoskodásai eltekintenek a gyermeki kérdések felett. A filozófusnak ugyanis komoly dolga van, a miénk pedig az, hogy felnőjünk hozzá.

Ha már önmagát ennyire komolyan veszi, bennünket is várakozásra készítet, legalábbis a filozófia iránt. A bölcsesség fogalma mára azonban már zavarossá vált. Szavaink tompa puffogása eltelketlenít. Hogyan is tudhatnánk nyíltan, a dolgokra ráfeledkezve, tőlük megérintve: csodálkozni? Vannak-e "dolgok" egyáltalán? A csoda ugyan eseményszámba megy, de nem történik meg velünk.

Az egyhangúságot látva egykedvűvé válunk. Ha egykedvűek vagyunk, akkor semmin sem csodálkozunk, történjék "bármí", egykedvűségünkben már jóelőre felkészülünk rá. Ez a "jóelőre" hátráltat bennünket, egy elmúlt múlt felé int, afele, ami normája lesz a nem-csodálkozásnak, éppen azért, mert ami megtörtént vagy csak megesett, az nem v e l ü n k történt. A múlt, ami megtörtént, ugyan értelmezhető, de el nem sajátítható, mert mindig "más", és ezzel a "más"-sal szemben türelmetlenül közömbösek vagyunk. Minden, ami megtörtént, éppen "más"-sága miatt közömbös elmúlt. Ám éppen a "jóelőre" egykedvűsége tesz közömbössé önmagunk iránt, mi magunk is megesett elmúltként sodródva élünk. Néha még meglepődünk, de már nem csodálkozunk.

V

A filozófia, írja Heidegger, "az emberi-történeti Dasein kevés önálló teremtő lehetőségeinek és olykor szükségszerűségeinek egyike" (Einführung in die Metaphysik). Mindeközben mégis folyton félreértjük. Heidegger e félreértések közül kettőt nevez meg, melyek "a filozófia mai és jövőbeni helyzetére nézve megvilágítóak". Az egyik félreértés a filozófia lényege iránt támasztott túlzott követelés. A filozófiától azt várják, hogy egy nép vagy akár az egész emberiség kulturális alapvetését megteremtse, hogy a létezők első és legvégső okalapjait kutatva szilárd támaszt nyújtson. A második félreértés - szorosan kapcsolódva az elsőhöz - a filozófia teljesítményének értelmét zavarja össze. Úgy vélik, ha a filozófia nem is képes alapot teremteni, legalább közreműködhet a felépítésben. A filozófiától a praktikus-technikai kultúrüzem előmozdítását vagy éppen felgyorsítását várják, valamiféle könnyebbé tevés értelmében. "A filozófia azonban lényege szerint a dolgokat soha nem könnyebbé, hanem csak nehezebbé teszi." És ezt sem mellékesen, nem azért, mert közlésmódja a hétköznapi értelem számára idegen vagy éppenséggel örültségnek tűnik. "A filozófia valódi

gondolati teljesítménye sokkal inkább a történeti Dasein, és ezzel alapjában a l é t m e g n e h e z í t é s e. A dolgok nehezebbé tétele a létezőnek visszaadja a súlyát (a létet)." "Miért teszi mindezt? Mert a súlyossá tétel minden nagy keletkezése számára a lényeges alapfeltételek egyike." (Einführung...)

Be kellene tehát látnunk, hogy "életünk megkönnyítése" nem lehet célunk? Az európai "civilizáció", szembefordulva a "kulturával", eleve rossz irányt vett a kezdetén? Más-e a gondolkodás súlya, mint a dolgok önkéntelen nehézkedésének?

VI

Ha a filozófia története során feltett kérdéseket és válaszokat kutatjuk, ezzel egyben már azt is beismerjük, hogy a filozófia ma már csak önnön múltjának történeti megjelenítése, amivé - írja Heidegger - válnia is kell, ha "önmagában már sem mértéket, sem szabályt nem talál". Hihetjük-e, hogy a múlt kérdései bennünket is érintenek, hogy egy "eltávozott" világba mindig visszautazhatunk, hogy a mások által feltett kérdések mindig sürgetőbbek a sajátunkénál, főként, ha mi magunk már kérdezni sem tudunk? Feladatunk lehet-e a kérdések újraismétlése, a válaszok újrakeresése, vagy éppen az lenne az egyetlen feladatunk, hogy "végre valahára m e g f e l e l ő e n feltegyük a kérdést"?

Minden kérdés, ami nem illet bennünket, egyetlen marad. A gondolkodás megtanulása pedig tisztességre int. Ha megtanulnánk a gondolkodást, sem gúnyolhatnánk a filozófiát. De minden okunk megvolna rá, hogy a szemébe ne vessünk.

Újlaki Tibor

"Ahogy múltak az évek, magam is rájöttem a roppant nagy igazságra, hogy 'magis magnos clericos non sunt magis magnos sapientes', azaz: a sok tudománytól roskadozó szellem még nem válik tudományától elevenné és értelmessé is; azt is megtudtam itt, hogy a pallérozatlan, látszatra közönséges és renyhe szellem is mindig szívesen tanul a föld legokosabb embereinek ítéletéből. Szükséges, hogy annyi idegen, nagy és súlyos szellemi kincs megemésztéséhez az ember saját gondolatait füstölje ki előbb, s azokat összehúzza vagy kiirtva csináljon helyet a másokéinak."

(A tudákosságról)

Erkölcsei jó, interperszonalitás és erkölcsi érzelem Hume filozófiájában

Bevezetés

Hume az erkölcsi jót olyan érzelmeként határozza meg, ami egy másik ember által érzett kellemesség hatására aktualizálódik a megítélőben. Hume filozófiájában azonban távolról sem egyértelmű az emberek közötti ilyesfajta altruista kapcsolat. Dolgozatom első célja ennek a problémának a körüljárása: tehát Hume etikájának elemzése, különös tekintettel a két morálfilozófai műve, az Értekezés az emberi természetről (*A Treatise Concerning Human Nature*) és a második Tanulmány (*Enquiry Concerning the Principles of Morals*), közti legfontosabb eltérésre, az általános és univerzális jóindulat (*benevolence*) meglétére az egyikben, hiányára a másikban; valamint ezen eltérés Hume rendszerének belső szerkezetéből fakadó okára. (Saját élményemre visszagondolva, ezt a következőképpen fogalmazhatnám meg: Hume Értekezés-ét olvasva feltűnik, hogy ez egy problémákkal telezsűfolt, nehezen követhető, de sziporkázóan eredeti mű. A második Tanulmány, ezzel szemben, világos gondolatvezetésű, "vasárnapi ebéd utánra való" írás. Igaz, hogy minden Hume mű közül stílárisan ez a legszebb, gondolatilag viszont meglehetősen lapos. Ennek az oka pont a fenti különbségben ragadható meg. A jóindulat nélkül Hume-nak ugyanis rengeteg energiát kell egy használható etika létrehozásába ölnie. A Tanulmány-ban a jóindulat tételezése elvágja a gordiuszi csomót - csak éppen semmi gondolkodnivaló nem marad.) Hume etikája tehát az erkölcsi ítélet meghozását az érzelmenek tulajdonítja. Dolgozatom második részében azt próbálom meg feltárni, hogy miképpen igyekezett Hume egy érzelmi megalapozottságú etika hátrányait "ledolgozni", miképpen csempészett tudatosságra jellemző elemeket elemzéseibe. Ezután pedig rá szeretnék mutatni néhány olyan tényezőre, ami az érzelem erkölcsi döntést meghozó ágensként való elgondolása mellett szól.

Hume elődei: szellemi kontextus

A brit empirizmus jórészt Hobbes, Descartes, Leibniz, Spinoza és Malebranche XVII.sz-i, racionális metafizikai rendszereire adott filozófiai válaszként fogható fel. Olyan gondolkodók, mint Locke, Shaftesbury, Mandeville, Hutcheson és Butler alapvetően bizalmatlanok voltak a nagy, dedukcióra épülő rendszerekkel szemben. Törekvésük *kettős*: egyrészt ismeretelméleti: mindenfajta előítélettől mentesen fel akarták deríteni az emberi elme képességeit és határait. Másrészt, és ezért nem lehet az első törekvést önmagában tekinteni, az elért eredmény alapján, az emberi elmében meg akarták találni kötelességeink alapját. Szándékuk tehát a következő: az emberi természet elemzéséből akartak levezetni egy erkölcsi rendszert. Mindezt úgy próbálták megvalósítani, hogy semmiféle transzcendencia, vagy az ember történeti-társadalmi

gyakorlatának immanenciájában meglévő telos nem nyújt értéket, amin ezen etikákat objektíven meg lehetne alapozni. Hume, a második csoport tagjai közül a legkövetkezetesebb empirikus gondolkodó, ugyanezt próbálta megvalósítani.

Intellektuális háttérként igen fontos megemlíteni a protestantizmust, amiben Hume, habár deklaráltan ateistaként, felnőtt. A tény ugyanis, hogy Hume kálvinista légkörben nevelkedett, plauzibilissá teszi a feltevést, hogy az ész szenvedélyekkel szembeni erőtlenségének kálvini és hume-i meggyőződéseinek egybeesése nem véletlen.

Hume erkölcsi jó definíciója által felvetett problémák az Értekezésben és a Tanulmányban

Az erkölcsi érzelmeink/ítéleteink Hume-nál sajátos öröm illetve fájdalom érzelmek. Ezek az emberi szellem tartós tulajdonságainak szemlélése révén aktualizálódnak. Pontosabban: az erkölcsi jó sajátos öröm, ami mások jellemének önmaguk vagy környezetük számára való kellemességének vagy hasznosságának érdekeinktől elvonatkoztatott vizsgálata során ébred bennünk. Az erkölcsi érzelmek tehát kizárólag a megítélt személy karakterének kellemessége vagy hasznossága révén aktualizálódnak, továbbá ez a két tulajdonság is csupán akkor hatékony, ha a kellemességet vagy hasznosságot vagy magára a cselekvőre vagy a cselekvés hatásaiban részesülőkre lehet vonatkoztatni. Négy szempontunk van tehát az egyik oldalról: a cselekvő számára való kellemesség vagy hasznosság, illetve a környezete számára való kellemesség vagy hasznosság. A másik oldalról tekintve pedig van egy, a megítélőben lévő ösztönző erő: az öröm vagy fájdalom érzelmek, amit az előző négy ok bármelyike kiválthat. E két oldal egymásra vonatkoztatása szükséges az erkölcsi érzelmek/ítéletek létrejöttéhez.

Ezzel kapcsolatban az első kérdés az, hogy miért pont a kellemesség és a hasznosság a két kitüntetett érték. Hume-nál a kellemesség (pleasantness) a csúcstérkép az emberi életben. Úgy tűnik, Hume ösztönösnek veszi az ember kellemességre való törekvését, és nem is igen bolygatja tovább a kérdést. A hasznosság eszközértékkel bír a kellemességhez viszonyítva. Így tehát: miért örülök a *saját magamnak* okozott kellemességnek? Ösztönből.

De miért örülök annak, mint ahogyan azt az erkölcsi jó hume-i definíciója állítja, ha egy *másik ember* kellemesen érzi magát? Két részre kell bontanunk a választ.

Egyik oldalról: ez a konstrukció jól működik akkor, ha az erkölcsi ítéletet meghozó személy vagy maga a cselekvő, vagy a cselekvő környezetének egy tagja. Ebben az esetben ugyanis a megítélő számára jelentkező kellemes vagy hasznos minőségek automatikusan indukálják az öröm, és így, definíció szerint, az erkölcsi helyeslés létrejöttét. Még a "rosszabbik" esetben is (tehát akkor, a/ ha a megítélő a cselekvő, és jelleme "csak" a környezetének kellemes vagy hasznos; vagy b/ ha a megítélő a környezet egy tagja, és a cselekvő jelleme önmagának kellemes vagy hasznos), tehát még ezekben az esetekben is lehetne közvetett hasznosságról, és így az erkölcsi érzelmek létrejöttének lehetőségéről beszélni. (Lehet közvetlen hasznosságról beszélni, de úgy is fel lehet fogni a dolgot, hogy a/ és b/ már magában feltételez valami eredendő kapcsolatot a cselekvő és környezete között. Ezen kapcsolat azonban pusztán posztulátumnak tűnik, mivel a hume-i filozófia - mint majd látni fogjuk - nem nyújt kielégítő magyarázatot ilyesfajta interszonalitásra.)

Másik oldalról azonban, a konstrukció működése akkor kerül igazán veszélybe, ha elképzelünk egy esetet, amikor az ítéletet hozó ember nem azonos sem a cselekvővel, sem a cselekvő környezetének egy tagjával. Az igazán fontos kérdés ugyanis az, hogy *miért okoz örömet nekem annak a tudása, hogy egy, tőlem tetszőleges távolságban lévő embernek ez vagy az kellemes vagy hasznos*. E probléma megoldása nélkül nem lenne meg az a szükséges alap (az öröm érzelme), amely kiváltja az erkölcsi helyeslést. Ezért létfontosságú, hogy Hume ezt megválaszolja. Hume válasza: a szimpátia az az elv, amely természetes láncként funkcionál az emberiség tagjai között.

A szimpátia bevezetésének *szükséges előfeltétele*, hogy feltegyük: minden ember szelleme hasonlít a többiekére, azaz:

"Minden embernek a szelleme hasonlít a többiekére az érzések és megnyilvánulások tekintetében; senki sem táplálhat magában olyan szenvedélyeket, melyek, legalábbis bizonyos mértékben, nem jelenhetnek meg másban is."¹

Miután az *emberi természet* ilyen értelemben vett *univerzalitását* rögzítjük, a szimpátia működését a következő módon írhatjuk le: először benyomásaink támadnak a másik ember szenvedélyeiről, majd a köztünk, mint emberek közti hasonlóság (ami a hume-i terminológiában egyszerre utal arra, hogy "kint, a világban" az emberek hasonlóak, és arra a tudatban meglévő egyik természetes relációra, amely bármiféle szellemi tevékenységet lehetővé tesz) következtében tudatom asszociációs mechanizmusai beindulnak, és tudatom olyan élénk ideát alkot a szenvedélyről, ami ezen ideát magába a szenvedélybe, immáron saját szenvedélyembe alakítja át. (Ez a gondolatmenet - mint ahogyan Hume filozófiájában bármely, az interperszonalitást érintő állítás - felhasználja az ún. analógiás következtetést. Ez azt jelenti, hogy a másik ember ember-voltát analógia révén képzelem el. Mivel percepcióim a másiktól megegyeznek a saját magamról alkotott percepcióimmal, ezért feltételezem, hogy ezek "mögött" egy ugyanolyan lény van, mint amilyen én vagyok.)

A szimpátia működése ésszerű, méghozzá a hume-i értelemben véve az ésszerűség fogalmát. Itt nem egy misztikus-intuitív erőről van szó, ami révén közvetlenül tudjuk felfedezni, mi megy végbe a másik ember fejében. Mi pusztán a másik ember szenvedélyeinek külsőleg tapasztalható okát vagy hatását látjuk, ami alapján következtethetünk (ok-okozati következtetéssel) magára a szenvedélyre.

Így tudja Hume megválaszolni azt a kérdést, hogy miért okoz nekem örömet egy, tőlem akármilyen távol lévő ember kellemesség-érzése. Láttuk: valamilyen kapcsolatot teremtenie kellett az emberek között. Amennyiben ugyanis az erkölcsi ítélet végső soron érzés, és mint ilyennek alapja az *én* örömem vagy fájdalmam, akkor világos, hogy egy másik ember öröme vagy fájdalma nem okozhat erkölcsi helyeslést vagy helytelenítést. Hume a szimpátia elvének a bevezetésével tudja a másik örömet vagy fájdalmát (az ő erkölcsi ítéletének/ézelmének és cselekvésének legfőbb rugóját) átkonvertálni az én tudatomba, ami - ekkor már - a *másikat érintő* erkölcsi ítéletet/érzést és megfelelő cselekvést hozhat létre bennem.

Mármost hiába tételezi Hume az emberi szimpátiát természetünk inherens diszpozíciójának, ami tudatunk szintén inherens asszociációs működésén alapul, ez a

1 E.III iii, 775.o.(T.575-576.o.). "The minds of all men are similar in their feelings and operations, nor can any one be actuated by any affection, of which all the others are not, in some degree, susceptible."

megoldás mégis mesterkelt, erőltetett. A mesterkéltség különösen a második Tanulmány jóval egyszerűbb megoldása felől szembeszökő.

A második Tanulmány ugyanis *közvetlen* kapcsolatot tételez mások és a magam érzelmei között. Mégpedig az emberben működő *jóindulat*² az a természetes, direkt és mindenfajta korlátozás nélkül működő és érvényesülő elv, amely az emberiség *bármely* két tagja között létrehozza a kapcsolatot. Így az erkölcsi ítélet mind a magamban, mind a másokban meglévő érzések nyomán azonnal kialakul bennem.

A különbség tehát - ebből a szempontból - az Értekezés és a második Tanulmány között szembeötlő. A kérdés az, hogy milyen a két megoldás viszonya egymáshoz, illetve milyen a viszonyuk Hume egész rendszeréhez. Két megállapítást szeretnék tenni, és alátámasztani:

1/ A két megoldás közötti különbség mögött tisztán kivehető Hume gondolkodásának fősodrása: antiracionalizmusa.

2/ A két megoldás egymáshoz viszonyítva: a Tanulmány egyszerűbb megoldása csíráiban és ellentmondásosan az Értekezésben megtalálható.

1/ Az interperszonalitásból kiűzetik a tudatosság. Hume antiracionalizmusa

Az Értekezés szimpátia-fogalma (az egész társadalomra kiterjedő erkölcsi viszonyok lehetőségének a feltétele) az asszociáció elvén alapul, ami pedig a bennem a másik emberről kialakított percepcióim és a magamról lévő percepcióim közti hasonlóság hatására szükségszerűen és automatikusan, a tudatunk által befolyásolhatatlan módon lép működésbe. Erre az alapra épül rá az erkölcsi érzelmek - úgyszintén kontrollálhatatlan - spontaneitása. Egy belső, reflexív szabadság-szféra kialakításáról szó sem lehet. Tudatom legfeljebb önazonosságot, de semmi esetre sem reflexív önazonosságot birtokol.

A Tanulmány-ból még nyilvánvalóbb módon üzetik ki a tudatosság. Noha a másik ember ember-voltáról (ld. analógiás következtetés) itt is a percepcióimon keresztül szerzek tudomást, mint az Értekezés-ben; embertársam ember-volta azonban már sokkal *közvetlenebbül* hat ösztönökre (a jóindulatra), és ebből fakadóan az, hogy kitüntetett, magammal egyenrangú lényként kezelem őt, úgyszintén sokkal elementárisabb igény magammal szemben. Egy helyütt ezt az elementaritást Hume úgy érzékelteti, hogy a jóindulat okát "fizikai, fiziológiai természetű"-nek mondja. Erre a "megerősödött" emberi kapcsolatrendszerre épül rá, csakúgy mint az Értekezésben, az érzelmek erkölcsi ítéletet meghozó funkciója.

Mindkét művet figyelembe véve azt mondhatjuk tehát, hogy Hume szerint a másik ember számomra nem-tudatosan, hanem elsősorban ösztöneimen keresztül van jelen. Erre a rétegre, mint alapidimenzióra épül Hume emocionális erkölcstana, és adódik egészében véve egy, a tudatosságot jogaitól igen nagy mértékben megfosztó ember-felfogás.

² Benevolence vagy sentiment of humanity; Hume mindkét terminust ugyanabban az értelemben használja.

2/ A Tanulmány egyszerűbb megoldása csíráiban és ellentmondásosan megvan az Értékezésben.4

Az Értékezés ellentmondásosságának gyökere az, hogy Hume azt állítja: az "emberi szellem *legfőbb* (kiem. - Cs.Sz.) hajtórugója vagy ösztönző elve az öröm, illetve a fájdalom"⁵, nem pedig azt, hogy ez az *egyetlen* ösztönző elv.⁶ Ezenfelül ugyanis a szenvedélyről szóló könyv (Ért. II) harmadik részének a közvetlen szenvedélyekről szóló szakaszában Hume bizonyos eredeti ösztönökről, "természetes késztetésekről" beszél (mint például: "ellenségeinknek bajt, barátainknak örömet kívánunk; az éhség, a kéjvágy és néhány más testi kívánság is ide sorolható"⁷.) A higgadt kívánságok egyik csoportjába pedig, Hume szerint⁸, "bizonyos eredendő ösztönök, amelyek természetünkben gyökereznek, mint például a *jóindulat* (kiem. - Cs.Sz.) és a rosszakarat, az élet szeretete, (...) másfelől a jó dolgok iránti általános kívánczóságunk, illetve maga a rossz dolgoktól való viszolygás"⁹ sorolható.

Két fajtája van tehát az elveknek, amelyek cselekvésre indítanak. Ezek egyrészt az öröm és fájdalom, mint a "*legfőbb*", és a hozzá kapcsolódó másodlagos szenvedélyek, másrészt pedig az eredendő szenvedélyeink/ösztöneink. A köztük lévő különbség a következőben ragadható meg. Az eredendő késztetések esetében valóban ösztönösen irányulunk a tárgyra. Ezek olyan ösztönök, amelyeknek okai fizikai, fiziológiai természetűek. Velük szemben állnak a másodlagos vagy reflexiós benyomások, a remény és félelem, az öröm (joy, nem pleasure!) és bánat, a büszkeség és szégyenkezés szenvedélyei. Ilyenkor azért vágyunk a tárgyra, mert *tudatában vagyunk* annak, hogy az kellemes lesz számunkra. Ezeket a szenvedélyeket tehát az eredendő ösztönök által nyújtott kellemesség gondolata váltja ki.

Ezen a ponton derül ki Hume következetlensége. Elmulasztotta megvizsgálni a saját maga által végsőnek posztulált elveket. Ezen elvek természetének alapos vizsgálata talán hamarabb elvezette volna egy, a Tanulmány-belihez hasonló megoldáshoz. Elsőként ugyanis felvett ún. eredendő ösztönöket, kijelentette, hogy az öröm és a fájdalom végső fokon ezek által határozódik meg. Ezután mintegy zárójelezte az eredendő ösztönöket, és csupán az örömet/fájdalmat és az ezektől függő szenvedélyeket kezdte vizsgálni. Ha azonban kibontotta volna a "jóindulat" posztulálásában rejlő valódi potenciálokat (mint ahogy azt a Tanulmány-ban tette), akkor nem lett volna szükség a szimpátia mechanizmusára (mint ahogyan a Tanulmány-ban nem is volt). A séma a következő lehetett volna: válasszuk mondjuk a jóindulatot; a jóindulat meghatározza, mi okoz nekem örömet: más ember öröme. Ha viszont nekem örömet okoz az, ha más örömet szemlélem, akkor már rendelkezésünkre áll az a két összetevő, amely Hume szerint az erkölcsi érzelemhez, az erkölcsi ítélethez szükséges. Ebben az esetben tehát egyáltalán nem lett volna szükség a szimpátia bevezetésére. Ugyanakkor pedig ez a séma a Tanulmány sémája.

A "jóindulat" kategóriája az Értékezés-ben is jelen van tehát - jócskán korlátozott szerepkörrel. Hiába, hogy mint valami eredendő tényező lett bevezetve, az Értékezés

4 Ld. Selby-Bigge bevezetője a két Tanulmányhoz-hoz, valamint MacNabb Hume-monográfiája.

5 É. III iii 1, 773.o.; (T. 574.o.)

6 MacNabb, 187-189.o.

7 É. II iii 9, 574.o.; (T.439.o.)

8 É. II iii 3, 548.o.; (T. 417.o.).

9 uo.

rendszerébe nem épül be szervesen. Legfeljebb közvetlen környezetünkben lévő embertársainkkal kapcsolatban lép fel aktív princípiumként. Nem jut azonban teljesen jogaihoz, és ezért nem képes természetes hídként funkcionálni két, egymástól akármilyen "távol" lévő ember esetében. A másikkal, mint emberhez való erkölcsi viszony a szimpátia által nyújtott, jóval gyengébb (és a rendszer szempontjából mesterkélt) kapcsolaton alapul. A szimpátia esetében ugyanis nem az a hangsúlyos, hogy a másikat emberi lényként kezelem, sokkal inkább az, hogy csak *amennyiben* a megfelelő érzetek összessége a benyomások közti természetes relációt létrehozza, és csak *amennyiben* tudatom asszociációs elve a hasonlóság természetes relációja révén mozgásba lendülve összeköti a hasonló ideákat, fogom tudni a másikat magamhoz hasonlóknak tekinteni. És csak *amennyiben* a másikat hozzám hasonlóknak tekintem, leszek képes arra gondolni, hogy nekem ugyanez a szenvedély kellemes vagy kellemetlen lenne és csak ekkor fogom tudni meghozni azt a másik emberre vonatkozó erkölcsi döntést, amit magamnak az érzelem első jelére, habozás nélkül megtettem volna. Végül soron tehát az Értekezés-ben, hiába van jelen "csíra" állapotban a "jóindulat" kategóriája, az emberi gyakorlat igazán hangsúlyos motívuma: saját örömem.

A Tanulmány-ban viszont a szimpátiára vonatkozó fejtegetések elmaradnak, és az erkölcsi érzelmek alapjául szolgáló ágens szerepét a természetes és univerzális jóindulat (*benevolence* vagy *sentiment of humanity*) veszi át. Hume itt már eleve úgy posztulálja a jóindulat elvét, mint az emberi természet legfontosabb és - univerzalitásából következően korlátlanul érvényesülő attribútumát. Magyarázatra persze - éppen axióma-szerű bevezetése miatt - nincs szükség; egyébként pedig erre az ösztönre mint alapra már könnyen felépíthető a Tanulmány erkölcsi rendszere.

Itt szeretnék rámutatni arra, hogy az előbb nem véletlenül pont a jóindulatot választottam ki az összes, Hume által felsorolt, eredendő ösztön közül a hipotézisem végiggondolására. Hiszen: a Tanulmány-ban is pont a jóindulat foglal el kitüntetett pozíciót. Márpedig Hume az Értekezés-ben *több* eredendő ösztönt vett fel. Számomra két dolog problémás: egyrészt az eredendő ösztönök listája teljességgel esetlegesnek tűnik. Másrészt pedig világos, hogy azért a jóindulatot emelte ki és juttatta érvényre, mert egyedül így lehet ösztönre építeni egy etikát. (Gondoljuk csak el, hogy milyen etikát lehetne egy másik ösztönre - mondjuk pont a rosszakaratra - építeni.)

2/. Állításunk összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy felemás változás ment végbe Hume filozófiai fejlődésében az Értekezés és a Tanulmány megírása között. A szimpátia elhagyásával, illetve a jóindulat teljes körű bevezetésével - mennyiségileg nem túl sok változtatással - eltűnt az Értekezés egy belső ellentmondása, valamint Hume etikájának "feleslegesen egoisztikus"¹⁰ jellege. Ezzel azonban éppen speciális ízt veszti el ez az etika, mivel a szimpátia mechanizmusa az Értekezés első és második könyvében kifejtett, a tudat működésére vonatkozó hume-i törvényeken (pl. asszociáció törvénye) alapult. Ez egyfajta természetes kohéziót biztosított az Értekezés egészének. Az pedig, hogy ez a - jellegzetesen hume-i - kohézió megbomlott, csak azzal a "szépséggel" ellensúlyozható, amit Hume etikája egoisztikus tendenciáinak lenyírbálásával kapott.

¹⁰ MacNabb kifejezése.

A tudatosság szerepe Hume etikájában

Ha a tudatosság szerepének az érvényre jutását vizsgáljuk a hume-i etikában, akkor, két különböző megközelítés nyomán, két - egymástól eltérő - képet kapunk. Ha Hume etikáját annak alapvetése felől, és Hume - ezen a területen nyilvánvaló - intenciójának figyelembe vételével tekintjük, akkor egyértelműen kijelenthetjük: Hume nem szánt szerepet az észnek erkölcsi rendszerében. Ha azonban a már megvalósult rendszert nézzük, akkor azt látjuk, hogy Hume több helyütt is arra kényszerült, hogy engedményt tegyen a belátó gondolkodásnak. Ezen "utólagos korrekciók" oka az lehetett, hogy Hume rájött: amennyiben az érzésben akarja megalapozni erkölcsi rendszerét, de egyben objektivitást is akar adni neki, akkor - az érzések abszolút szubjektív volta miatt - fel kell vennie valamilyen kiegyensúlyozó, az objektivitást lehetővé tevő princípiumot. Az ész lesz az a faktor, amely, explicite be nem vallott, illetve terminológiailag felemás módon, az erkölcsi ítéletek végletes fluktuálását ellensúlyozza, illetve megőrzi az erkölcsi érzelem/ítélet univerzalizálhatóságát. Világos, hogy Hume etikájának az elbírálásakor nekünk az eredmény felől kell megközelíteni a problémát.

Amennyire igaz az, hogy Hume az erkölcsi érzelmet nem egy, a többi érzékszerv mintájára elgondolt érzet-receptorként fogja fel (mint ahogyan azt Hutcheson teszi), műveinek elemzése után azt sem lehet állítani, hogy színtiszta érzelemként, méghozzá a köznapai tapasztalatban megszokott értelemben vett érzelemként definiálja. *Az erkölcsi érzés Hume-nál igen sok, csak a gondolkodásra jellemző funkcióval van felruházva.*

A/ *A hasznosság mozzanata.*

B/ *Az erkölcsi ítéletet megelőző korrekció; egy "távoli nézőpont" felvétele:*

a/ a tér- és időbeli távolság korrekciója

b/ saját érdektől való elvonatkoztatás

c/ az erény meg nem valósulásától való eltekintés.

C/A *jellem egészének, s nem az egyes cselekedetnek a figyelembe vétele.*

A/ A hasznosság mozzanata: Hume egy cselekedet hasznosságát a cselekedet erkölcsi minőségét meghatározó egyik tényezőnek tekintette. A hasznosság felismerése, mérlegelése azonban nála nem racionális aktus. Ez kiderül akkor is, amikor úgy írja le az emberi társadalom létrehozását, hogy az emberek felismerik, megérzik (felt utility) annak hasznosságát. Szerintem a hasznosság szóba hozása azonban mindenféleképpen szükségessé teszi a gondolkodás figyelembe vételét, így ezt az egyik olyan pontnak tekintem Hume gyakorlati filozófiájában, amely a racionalitás irányába való elmozdulás lehetőségét rejt magában. Ezt az utilitarizmus későbbi története is bizonyítja.¹¹

B/ *Az erkölcsi ítéletet megelőző korrekció; egy "távoli nézőpont" felvétele*: Hume mindkét műben megállapítja, hogy az erkölcsi ítéletek nem függhetnek a megítélő és a megítélt közötti tér- és időbeli távolságtól, a megítélő saját érdekeitől, illetve a valóságosan okozott jótól vagy rossztól. Így egy esetleges korrekciónak mind a három tényezőt érintenie kell: el kell tehát tekinteni mind a távolságtól, mind érdekeinktől, valamint figyelembe kell vennünk, hogy mire lenne képes a cselekvő, ha mondjuk a

¹¹ Ld. fentebb, dolgozatomnak a "Hume etikájára adott filozófiai válaszok" rész utilitarizmusra vonatkozó megjegyzéseit.

külső körülmények nem akadályoznák őt. Tehát, például a harmadik esetben: igaz, hogy erkölcsi örömem a hasznossághoz kapcsolódik, a jóindulattal okozott kár miatt érzett elítélésemet azonban mégis meg kell akadályoznom, ha erkölcsös akarok lenni. "Úgy alkalmazzuk a tetszésünket illetve nemtetszésünket kifejező szavakat, *mintha mindig ugyanabból a szempontból látnánk a kérdéses személyt*"¹² (kiem. Cs.Sz.). E korrekciót, véleményem szerint, legegyszerűbben úgy lehetne megvalósítani, hogy az ész korrigálja az erkölcsi helyeslést vagy helytelenítést. Hume persze ezt - eredeti intencióinak megfelelően - nem fogadhatja el, így azt állítja, hogy az "ész" fogalom használata itt "csak azt jelenti (...), hogy szenvedélyeink valami távoli szempont vagy megfontolás alapján, általános és higgadt módon vannak meghatározva"¹³. Tulajdonképpen tehát csak egy speciális, nem-tudatos szenvedéllyel van dolgunk. Ezenfelül, "második lépcsőben", *maga a törekvés* ezen stabilitásra sem az észből származik. Nem, a *tartós érzelmek* nem a belátásból nyerik motivációjukat. Hume megoldása: posztulál egy, az emberi természetben rejlő diszpozíciót, amely lehetővé és hihetővé teszi az emberi lény azon törekvését, hogy érzelmei kilengéseit semlegesítse, standardizálja. Megoldása pofonegyszerű: az emberi természet inherens attribútumaként éppen azt posztulálja, hogy nem szeretjük érzelmeink folytonos változékonyságát.¹⁴ Láthatjuk tehát: Hume tudja, hogy el kell mozdulnia a tisztán érzellemmel operáló felfogástól, hogy a szubjektivizmus örvényét elkerülje. Ez a változtatás - teljesen jogosult - *oka*. A változtatás *módja* azonban, mint ebben a példában, meglehetősen kétségbe vonható.

Az erkölcsi ítéletet így két lépésben hozzuk. Az elsőben lezajlik a távoli nézőpont felvétele, a kvázi-általánosítás mozzanata, a másodikban pedig meghozzuk az ítéletet. Először képzelőerőnk segítségével eloldozzuk magunkat partikularitásunktól, és belehelyezkedünk egy másik ember pozíciójába. Miután pedig megszabadultunk saját, régi álláspontunktól és érdekeinktől, működésbe léphet érzelmeinken alapuló döntési mechanizmusunk.

Értékelésképpen azt mondhatjuk, hogy az általánosítás mozzanatának a számbavételére való törekvés jogosult. Hume megoldása azonban nem kielégítő, csupán kvázi-általánosítás". A mód ugyanis ahogyan ő próbálja magyarázni a folyamatot, csupán félig-meddig oldja meg a problémát. Elemzése a következő: amikor levetkőzöm saját érdekeimet, előítéleteimet, akkor nem elég saját nézőpontomat elhagyni, egy másik emberét rögtön el kell foglaltatnom, mégpedig olyasvalakiét, "aki az illetővel kapcsolatban áll"¹⁵. Ami itt igazán lényeges az az, hogy a nézőpont váltása során bekövetkező változás - az általánosítás megvalósításának a szempontjából - felemás. Akárhogy is tekintjük ugyanis, nem történt semmi más, mint két *partikuláris* nézőpont helycseréje. Nincs ugyanis garancia arra, hogy a másik, mármint a megítélt személy közelében, az általam épp elfoglalt pozícióban lévő személy érzelmei kiegyensúlyozottabbak. Arra sincs garancia, hogy önös érdekei nem veszik-e rá valami rosszra. Az világos - és ez mindenképpen pozitív mozzanat -, hogy pozíciójából kifolyólag több alapja van erkölcsi ítéletet hozni, amennyiben szélesebb tudással rendelkezik a helyzetről, jobban ismeri a megítélt személyt. További pozitívumként az is világos, hogy, a nézőpont cseréjéből

12 É. III iii 1, 783.o.; (T. 582.o.)

13 É. III iii 1, 785.o.; (T. 583.o.)

14 É. III iii 1, 783-5.o.; (T. 582-3.o.)

15 É. III iii 1, 794.o.; (T. 591.o.)

fakadóan, a helyzetváltoztató egyénnek saját érdekei relatívabbnak tűnnek, és ezáltal képes lesz egymástól különböző, egyaránt relatív érdekek viszonylag objektív szemlélésére. Ennyiben elképzelhető, hogy a partikuláris nézőpontok cseréjéből létrejöhet egy, viszonylagos stabilitással rendelkező, immáron valóban társadalmiasult erkölcsi szféra. Végső soron azonban, úgy vélem, hogy ez a "ha én a te helyedben lennék..." című társasjáték valójában csak a partikuláris érdekek egyeztetésének - megengedem hatékony eszköze marad. A partikularitás szféráján túlmutató értéktényezőkről szó sincs. Az a tény, hogy nem találunk bizonyos objektív viszonyítási pontokat (mint például a nembeliség által szolgáltatott értékeket), Hume módszertani individualizmusából fakad. Az ő atomizált egyedekből álló társadalmában ugyanis, nem lévén magasabb szintű új minőségeket hordozó szerveződés, az "önmagából való kilépés" csak egy másik egyes pozíciójába való belépéssel azonosítható. Ezért vonhatjuk tehát le következtetésünket, miszerint Hume általánosításra való jogos törekvése, módszertani okokból, nem társulhat elégséges megoldással.

C/ *A jellem egészének, s nem az egyes cselekedetnek a figyelembe vétele.* Soha nem az egyes cselekedetet, hanem a cselekvő egyén egész jellemét kell erkölcsi ítéletünk tárgyává tenni. "Amikor az erkölcs eredetét kutatják, sohasem szabad megállnunk a cselekedetnél, hanem mindig a cselekedet alapjául szolgáló tulajdonságra vagy jellemvonásra kell ügyelnünk."¹⁶ Ez az állítás hordoz pozitív mozzanatot: egyes cselekedet kapcsán mindig tekintetbe kell venni, nem tartalmaz-e olyan tényezőket ("feddhetetlen előélet", tudás hiánya, okozott hatás felismerésében elkövetett, erkölcsileg semleges hiba), amelyek a cselekedet erkölcsi megítélését befolyásolhatják. Ezért a cselekvő személyiségét mindig figyelembe kell venni. Ez azonban (mármint a másik ember személyiségének teljes egészét megítélni) csak az ész által történhet. (Másképp persze az egyes cselekedeteket is mindenképpen be kell vonni az erkölcsi megítélhetőség hatókörébe. Az erkölcsi ítéleteknek az egyes cselekedet és a cselekvő jelleme egyaránt fontos tényezője kell, hogy legyen.)

Hume magyarázata a jellem egészének figyelembe vételére árulkodó: szerinte ugyanis az egyes cselekedetek "nem elég tartósak" ahhoz, hogy befolyással legyenek érzelmeinkre.¹⁷ Én magam úgy gondolnám: épp az érzelem az emberi szellem leggyorsabban mobilizálható képessége. Ezzel szemben az az érzelem-típus, melyet egy ember jelleme egészének a szemlélése hoz mozgásba, csak valamilyen egészen különlegesen "higgadt" emóció lehet; talán, és ezért vélem ezt a mozzanatot árulkodónak, pont olyan, mint amilyenre Hume-nak szüksége van az érzelmek szélsőséges fluktuálásainak megakadályozására.

A tudatosság szerepének fura helyzetét jól illusztrálja a következő idézet:

"Az erkölcsi jót és rosszat minden bizonnyal érzelmeink és nem az ész által különböztetjük meg; ezeket az érzelmeket pedig vagy pusztán az váltja ki belőlünk, ahogyan megjelennek számunkra, vagy az, hogy gondolatilag belátjuk, mennyire alkalmasak ezek az emberiség, illetve az egyes emberek boldogságának az előmozdítására. Nos, az én nézetem szerint erkölcsi

16 É.III iii 1, 775.o.; (T.575.o.) "... must depend upon durable principles of the mind, which extend over the whole conduct, and enter into the personal character".

17 É. III iii 1, 774-775.o.;(T.575.o.)

ítéleteinkben keveredik az okoknak ez a két fajtája, (...) egyben az a véleményem, hogy az utóbb említett gondolati felismerések sokkal nagyobb hatással vannak ránk, s nagy vonalakban ezek határozzák meg kötelességeinket. Mindamellett valóban előfordulnak olyan kevésbé fontos esetek, melyekben az előbb említett közvetlen benyomás vagy érzés váltja ki helyeslésünket."18

Az Értekezés ezen állításánál azonban végleg 'kilóg a lóláb': "gondolati belátás", "kötelesség", "gondolati felismerések", amelyek sokkal nagyobb hatással vannak ránk, mint közvetlen érzéseink. Ez egyrészt szöges ellentétben áll azzal, amit Hume a legtöbbször állítani akar, és megengedni hajlandó, másrészt szükséges engedmény egy nyilvánvaló igazságnak. Az erkölcsiség területén igenis társadalmilag meghatározott tartalmakkal kell ugyanis operálni, és ezért az ész a problematizálásba valamilyen formában be kell vonni. Dogmatizmusra vallana az, ha valaki ezt nem ismerné be; ez azonban Hume-ra nem jellemző. Ugyanakkor ez a racionális etikának tett jelzésszerű engedmény nem befolyásolhatja Hume erkölcsstanáról, mint egésről kialakított véleményünket. Hisz a fenti idézet is így kezdődik: "Az erkölcsi jót és rosszat minden bizonnyal érzelmeink, és nem az ész által különböztetjük meg", és csak annyiban beszélhetünk "gondolati belátás"-ról, amennyiben ez pusztán kiváltó oka az erkölcsi érzelemnek.

Hume erkölcsi rendszere, - szögezhetjük le *összegzésképpen* - implicit tudatosságmozzanatokot hordoz annak ellenére, hogy deklaráltan érzelem-centrikus akar lenni. Mármost ha pusztán arról lenne szó, hogy erkölcsi döntéseinket érzelmek, még hozzá meglehetősen erős érzelmek kísérik, akkor ez az álláspont elfogadható lenne. Hume állításai azonban nyilvánvaló módon utalnak arra, hogy ő az érzelmeknek sokkal alapvetőbb funkciót, még hozzá az erkölcsi ítélet meghozásának a funkcióját tulajdonítja.

Miért az érzelem?

Amikor Hume az erkölcsi ítéleteinket az érzelemben akarja megalapozni, akkor nyilvánvalóan az az első kérdés: miért pont az érzelem az, amit ebből a szempontból kitüntetettnek talál. *Az érzelem mellett több érv szól.*

a/ Hume következetesen az *immanencia* keretein belül gondolkodik. Itt kell tehát találnia valamilyen aktív princípiumot, amely az erkölcsi ítélet, tágabban pedig az emberi gyakorlat hatékony motívumaként szolgálhat (-ontológiai ökonómikusság).

b/ A következő érv az *aktív érzelem mellett, a passzív ésszel szemben, Hume rendszeréből* *fakad.*

ba/ Hume nem veheti erkölcsi ítéleteink forrásául az észet, mivel a hume-i antropológia egyik legalapvetőbb meggyőződése az, hogy az ész tehetetlen a szenvedélyekkel szemben. Rendszerében ez úgy jut kifejezésre, hogy az ész, még hozzá az igen erősen leszűkített hatáskörrel rendelkező észfogalom (demonstratív ill. tapasztalati ész), nem alkalmas aktív elvként funkcionálni. Márpedig a moralitás területére aktív elvet kell választani.

bb/ Gondolkodását kényszerpályára állítja viszont merev terminológiája, amit még logikájában/ismeretelméletében/pszichológiájában, az Értekezés első könyvében állított fel (benyomások vs. ideák, demonstratív vs. tapasztalati értelem, értelem vs. szenvedély). Hume filozófiájának jellemzője, hogy egy, mindig közvetlen célra felállított terminológiával jól eléri azt, később viszont megoldatlan problémák sora jelzi működésének elégtelenségét. A benyomások és ideák dichotómiája például jól kiszolgálta Hume-ot elsődleges céljának elérésében: valódi tudásunk imígyen jól tesztelhető, a tapasztalattól való legkisebb elhajlás ("hamis metafizika") pedig hamar kimutatható (ld. az ideák benyomásokra való visszavezetésének módszerét). Már az Értekezés első könyvében világos azonban, hogy a magasabbrendű szellemi tevékenységekkel Hume egy ilyen kiindulóponttól nem tudott mit kezdeni (ld. a személyes identitás "hányattatott" sorsát Hume filozófiai fejlődésében: az Értekezés első könyve: vérszegény eredmény, ami azonban még hű a premisszákhöz; az Értekezés Utószava: az előző konstrukció bizonytalanságának elismerése, elképzelhetőnek tart más megoldásokat is; a Kivonat-ban nincs róla szó; az első Tanulmány-ból ugyancsak kimarad a probléma.) Várható tehát, hogy az erkölcsi döntésnek, mint az ember magasabszintű szellemisége egyik megnyilvánulási formájának a magyarázata szintén problematikus lesz a hume-i rendszerben.

bc/ Terminológiájának kizárólagos dualizmusa és az ész passzív volta meghatározzák az egyetlen elvet, amit választhat: ez az érzelem. Mint említettem, Hume kényszerpályán van: aktív elvet kell választania úgy, hogy logikájából csak az érzelem vagy az ész kínálkozik. Marad tehát az érzelem.

c/ Az érzelem bevezetése mellett szól még az is, hogy Hume elvárja: az erkölcsi elítélés vagy dicséret érzelme *ellenállhatatlanul*, akaratlanul jöjjön létre.

d/ Az érzelem, ami a XVIII. sz.-i brit filozófiában bevett megoldási lehetőségnek számított. Érdekes például Hume viszonya Hutchesonhoz. Hutcheson hatása kimutatható Hume filozófiájában, amennyiben mindketten elmozdultak egy objektivista állásponttól, és azt tartották, hogy az erkölcsi jó kizárólag az emberi szellemben található, és nincs semmiféle megfelelője a tárgyakban, helyzetekben. A kettejük közti különbség azonban igen jelentős. Míg az erkölcsi helyeslést Hutcheson a többi érzékszerv mintájára felfogott érzetként gondolta el, addig Hume egyértelműen érzelemként beszél róla.¹⁹

e/ Nyilvánvaló tapasztalat, hogy erkölcsi ítéleteinket érzelmek, gyakran igen erős érzelmek kísérik. Ez a tény is abba az irányba terelheti Hume gondolkodását, hogy, hibásan, azonosítsa az előbbi az utóbbival.

Az érzelem ellen szól:

a/ *Nem lehet általánosítani.* A tiszta érzelmet nem lehet általánosítani, ami az erkölcs területén követelmény. (Ezért tesz Hume gigászi erőfeszítéseket, hogy valamiképpen ezt az akadályt legyőzze. Láttuk: sajátos hibridet hoz létre: engedményt tesz a gondolkodásnak azért, hogy általánosítani lehessen, de hogy ez ne okozzon ellentmondást a rendszeren belül ld. ész mint passzív princípium), ezt higgadt érzelemnek (*calm passion*) nevezi el. (ld. A kecske és a megmaradó káposzta közhelyes, ám csábító megoldását.)

Hume etikájára adott filozófiai válaszok

Hume etikájának három fő tézise: 1/ az erkölcsi jó a kellemesség és a hasznosság által aktualizálódik; 2/ az erkölcsi ítéletet az ész nem tudja meghozni; 3/ az erkölcsi ítélet az érzelem által jön létre. Hume etikájának utóhatása két csoportba osztható. Az első csoport Hume első állítását vitte valamilyen formában tovább, míg a második csoport Hume második és harmadik állításához kapcsolódott.

Az első csoport az utilitarista gondolkodók vonulata (Bentham, Mill és Sidgwick). A cselekedet erkölcsileg jónak minősül, ha a legnagyobb számú embernek a legnagyobb mennyiségű hasznot/boldogságot/gyönyört okozza. Mármost két dolgot fontos megjegyezni. Az egyik az, hogy az utilitarizmus tényleg csak az első hume-i tézist vette át. Az utilitarizmus legnagyobb vonzereje ugyanis éppen az, hogy *racionalis* módszert kínál az erkölcsi dilemmák eldöntéséhez (vagyis elutasítja a másik két tézist). Ahhoz persze, hogy ez a módszer valóban racionalis, és egyben - második nagy előnyként - demokratikus (tehát nem-elitista!) legyen, a társadalmat főleg mennyiségi viszonyokban kell elgondolnia. Ezzel eljutottunk a másik mindenképpen megjegyezendő dologhoz. Egyik utilitarista sem volt képes meghaladni Hume módszertani individualizmusát. Ezért szükségszerűen mennyiségi terminusokban kell beszélniük a társadalomról. És ugyancsak ezért rászorulnak a jóindulat premisszakénti felvételére, hogy kapcsolatot teremthessenek az egyének között.²⁰

Hume második és harmadik téziséhez kapcsolódik a gondolkodók második csoportja. A kép itt is differenciált. A két irányzat az erkölcsi jó létmódjának megítélésében különbözik; az egyik az objektívizmus, a másik a szubjektívizmus. A "szubjektivista" irányt követők első képviselője Hume "közvetlen szövetségese", barátja-tanítványa, Adam Smith, aki Hume etikájának legfőbb elemeit továbbvitte. Így megtartotta az erkölcsi ítéletek érzelemre alapozottságát. Ugyancsak átvette, habár apróbb, technikai jellegű változtatásokkal, a szimpátiára vonatkozó hume-i elméletet. Ugyancsak szubjektivista irányzat - igaz, hogy Hume-mal való kapcsolata már közvetettebb - a XX. sz.-i, C.L. Stevenson által megalapított emotívizmus. Hume és Smith megoldásához hasonlóan ők is egyenlővé teszik az "X jó" kifejezést az "én helyeslem X-et" kifejezéssel. Ha a másik, objektivista gondolkodók oldalát tekintjük, akkor, újra Hume felé közeledve kronológiailag, láthatjuk, hogy Hume első alapos kritikáját Price és Reid adták. Az ő álláspontjuk nagyon hasonlított G.E. Moore Principia Ethica-jában kifejtett nézeteihez. (Moore ezt a művet 1903-ban adta ki Cambridge-ben, megalapozván vele az intuicionizmust, ami az akadémikus filozófiai életen kívül is népszerű volt a huszas évek Angliájában. Döntő intellektuális befolyással volt például a Bloomsbury-kör tagjaira.) Price, Reid, valamint Moore azt tartják, hogy az "X jó." és az "Én helyeslem X-et." állítások jelentései nem azonosak; a "jó"-nak az emberi érzelmeken *kívül* is léteznie kell.

Csontos Szabolcs

²⁰ Smart és Williams; (7.o.). "In setting up a system of normative ethics the utilitarian must appeal to some ultimate attitudes which he holds in common with those people to whom he is addressing himself. The sentiment to which he appeals is generalized benevolence".

BIBLIOGRÁFIA

- HUME,D.; A Treatise of Human Nature; ed. by L.A.Selby Bigge; Oxford, 1978, Clarendon Press.
- HUME,D.; Értekezés az emberi természetről; Bp., 1976, Gondolat.
- HUME,D.; Enquiries Concerning Human Understanding and concerning the Principles of Morals; ed. by L.A.Selby-Bigge; Oxford, 1978, Clarendon Press.
- MACINTYRE,A.; After Virtue. A Study in Moral Theory; London, 1981, Duckworth.
- MACKIE,J.L.; Hume's Moral Theory; London, New York, 1980, Routledge.
- MACNABB,D.G.C.; David Hume, His Theory of Knowledge and Morality; Oxford, 1966, Basil & Blackwell.
- SMART,J.J.C. - WILLIAMS,B.; Utilitarianism, For and Against; Cambridge, 1973, Cambridge University Press.

Az incselkedő jókedv diktálta a következőt:

"Nem tudom, könyvem sok lapját nem hiábavalóságokkal töltöm-e én is? Lebben a szárnyam majd erre, majd arra, tetszésemre csipegetem a könyvek bölcsességét, de eszem ágában sincs megtartani (hiszen élestéram nincsen), csak írásaimba plántálom. Ezekben pedig, igazat szólván, éppoly kevésbé az enyéme, mint előbbi helyükön. Azt kell hinnem, hogy mindannyian csak a jelen tudományokban vagyunk otthon. Sohasem a múlt bölcsességében, még kevésbé a jövőében."

(A tudákosságról)

Levél-előszó Descartes A filozófia alapelvei c. művéhez¹

A szerző levele a könyv fordítójához, amely itt előszóul szolgálhat

Uram!

A fordítás, melyet Alapelveimből készített, olyan tiszta és tökéletes, hogy remélnem engedi: több ember fogja elolvasni azokat franciául mint latinul és jobban meg is értik majd. Csak attól félek, hogy a cím többeket elriaszt azok közül, akiket nem oktattak tudományokra [n'ont point été nourris aux lettres], vagy pedig akiknek rossz véleménye van a filozófiáról, amiatt, hogy az amit nekik tanítottak, nem elégítette ki őket. Ezért azt hiszem, hogy helyes lenne hozzáilleszteni egy előszót, mely tudtukra adja, mi a könyv tárgya, milyen szándékkal írtam és milyen haszon származhat belőle. S bár az én feladatom lenne megírni ezt az előszót, mert ezeket a dolgokat itt jobban kell tudnom akárki másnál, de nem tehetek semmit, hacsak nem azt, hogy lerövidítve elismétlem itt azokat a lényeges pontokat, amelyeket, úgy hiszem, ki kell fejteni egy előszóban, és az Ön belátására bízom, hogy ebből annyi részt tegyen közzé, amennyit jónak lát.

Először is el szerettem volna magyarázni, mi a filozófia, kezdve azon legközönségesebb dolgokkal, hogy a filozófia szó a bölcsesség tanulmányozását [l'étude de la sagesse] jelenti, és hogy bölcsességen nemcsak a gyakorlati ügyekben való okosságot [la prudence dans les affaires] értjük, hanem tökéletes ismeretét is mindazon dolgoknak, amelyeket az ember tudhat, mind élete irányításához, mind egészsége megőrzéséhez és minden mesterség [art] feltalálásához. És hogy ez az ismeret ilyen legyen, az szükséges, hogy az első okokból legyen levezetve [déduite], így ahhoz, hogy megtanuljuk elsajátítani azt, amit tulajdonképpen értelemben filozofálásnak neveznek, ezen első okok - vagyis az alapelvek - kutatásával kell kezdeni. Ezen alapelvek két feltételnek kell eleget tegyenek: az egyik, hogy legyenek olyan világosak és evidensek, hogy az emberi elme [l'esprit] ne kételkedhessen az igazságukban, valahányszor figyelmesen szemléli azokat; a másik, hogy ezektől függjön más dolgok ismerete úgy,

¹ A filozófia alapelvei 1644-ben jelent meg először Amszterdamban latin nyelven. [magyarul l.: Értekezés a módszerről, Elmélkedések a metafizikáról, A filozófia elvei I. rész. Ford.: Alexander Bernát Bp. Franklin 1906.] Még ugyanebben az évben Claude Picot abbé elkészítette a mű francia fordítását. Descartes ezt átnézte és a francia változatot kiegészítette. A fordítás szerkesztése 1647-ben fejeződött be, ekkor íródott a levél-előszó is.

hogy ezek ismertek lehessenek amazok nélkül, de fordítva nem - amazok ezek nélkül. Ezután igyekezni kell úgy vezetni le ezen alapelvekből a tőlük függő dolgok ismeretét, hogy a belőlük eredő dedukciók sorozatában ne legyen semmi, ami ne volna nagyon nyilvánvaló. Valójában egyedül Isten az, aki tökéletesen bölcs, azaz, aki az összes dolog igazságának teljes ismeretével rendelkezik; de mondhatjuk azt, hogy többé vagy kevésbé az emberek is birtokolják a bölcsességet, aszerint, hogy többé vagy kevésbé rendelkeznek a fontosabb igazságok ismeretével. Azt hiszem, semmi sincs ebben, amivel ne értene egyet minden tudós.

Továbbá felhívtam volna a figyelmet e filozófia hasznosságára és megmutattam volna, hogy mivel ez kiterjed mindarra, amit az emberi elme tudhat, azt kell hinni, hogy ez az egyedüli, ami megkülönböztet minket a legvadabbaktól és a legbarbárabbaktól, és hogy minden nemzet annál civilizáltabb és csiszoltabb, minél jobban filozofálnak ott az emberek. Így egy állam számára az a lehetséges legnagyobb jó, ha igazi filozófusai vannak. De túl ezen, minden egyes ember számára is nemcsak hasznos együtt élni azokkal, akik behatóan foglalkoznak ezzel a tanulmánnyal, de összehasonlíthatatlanul jobb, ha önmaga is foglalkozik vele. Amint kétség kívül sokkal többet ér, ha az ember a saját szemét használja önmaga irányításához és általa élvezi a színek és a fény szépségét, mint ha becsukja azt és másvalaki vezetését követi; de ez utóbbi még mindig jobb, mint ha csukva tartja a szemét és önmagán kívül nincs senki, aki vezesse. Becsukott szemmel járni és sosem törekedni a kinyitására - ezt jelenti tulajdonképpen filozofálás nélkül élni. És mindazon dolgok látásának gyönyöre, amit tekintetünk feltár, egyáltalán nem hasonlítható ahhoz a megelégedéshez, amit azoknak az ismerete ad, amit a filozófia által találunk meg. Végül, ez a tanulmány szükségesebb ahhoz, hogy ebben az életben erkölcsünket szabályozzuk és önmagunkat irányítsuk, mint szemünk használata ahhoz, hogy lépteinket vezérelje. A vadállatok, melyeknek csak a testük tartandó fenn, állandóan annak keresésével foglalkoznak, mivel táplálják azt; de az embereknek, akiknek lényegi része a szellem, leginkább a bölcsesség kutatására kellene gondot fordítaniuk, ami a lélek igazi tápláléka. Biztos vagyok abban is, hogy jónéhányan vannak, akik nem mulasztanak el ezt, ha remélnék, hogy ez sikerül, és tudnák, hogy ebben mire képesek. Egyáltalán nincs oly kevésbé nemes lélek, mely annyira az érzékek tárgyaihoz láncolt marad, hogy ne fordulna el néha azoktól valami más, nagyobb jó kívánása felé, még ha gyakran nem is tudja, miben áll az. Azok, akiket a szerencse legjobban kegyel, akik bővében vannak egészségnek, megbecsülésnek, gazdagságnak, nem mentesebbek ettől a vágytól, mint a többiek; ellenkezőleg, meg vagyok győződve, hogy éppen ők vágnak legbuzgóbban egy másik, egy felsőbb jó után, mely hatalmasabb, mint amit bármelyikük is birtokol. Márpedig ez a legfőbb, a természetes ész által, a hit világossága nélkül szemlélt jó nem más mint az igazság ismerete az első okai által, vagyis a bölcsesség, melynek tanulmányozása a filozófia. És mivel mindezek a dolgok teljességgel igazak, nem lenne nehéz meggyőződni róluk, ha jól lennének levezetve.

De tapasztalatunk ellentmond ennek, mert azt mutatja, hogy azok, akik hivatásuk szerint filozófusok, gyakran kevésbé bölcsesek és kevésbé értelmesek, mint

mások, akik sohasem foglalkoztak ezzel a tanulmánnyal. Itt röviden elmagyaráznám, miből áll az egész mostani tudomány, és melyek a bölcsesség eddig elért fokai. Az első azokat a fogalmakat foglalja magában, melyek önmaguktól oly világosak, hogy elmélkedés [meditation] nélkül megszerezhetők. A második felöleli mindazt, amit az érzéki tapasztalat tesz ismertté. A harmadik az, amire más emberek beszélgetése tanít bennünket. Amihez hozzá lehet csatolni negyedikként az olvasást, - nem az összes könyvét, hanem különösen azokat, melyeket olyan személyek írtak, akik jó útmutatásokat tudnak nekünk adni, - mivel ez is egyfajta beszélgetés, melyet a szerzőkkel folytatunk. Nekem úgy tűnik, hogy az egész bölcsességet e négy módon szoktuk megszerezni, mivel egyáltalán nem sorolom ide az isteni kinyilatkoztatást, mert az nem fokokon keresztül vezet bennünket, hanem egy csapásra emel fel egy csalhatatlan hithez [creance]. Márpedig minden korban voltak nagy emberek, akik igyekeztek megtalálni a bölcsesség eléréséhez egy ötödik fokot, mely összehasonlíthatatlanul magasabb és biztosabb mint a másik négy: ez pedig az első okok és az igazi alapelvek kutatása, melyekből levezethetjük az igazságát [raison] mindannak, amit tudhatunk; és tulajdonképpen ők azok, akik filozófusokként munkálkodtak. Mégis, nem tudok arról, hogy ez ideig lett volna köztük egy is, akinek ez sikerült volna. Az első és a főbbek - akiknek írásai ránk maradtak - Platón és Arisztotelész, akik közt nincs más különbség, csak az hogy az előbbi - mesterének, Szókratésznek nyomdokain haladva - töredelmesen bevallja, hogy még semmi bizonyosat sem tudott találni, és megelégedett azon dolgok leírásával, melyek számára valószínűeknek tűntek, kitalálván e célból néhány alapelvet, melyekkel más dolgokat igyekezett igazolni. Hozzá képest Arisztotelész kevésbé volt őszinte, s bár húsz éven át volt a tanítványa és egyáltalán nem voltak más alapelvei mint neki, de teljesen megváltoztatta előadásuk módját és mint igazakat s biztosakat vezetett elő azokat, noha egyáltalán nem valószínű, hogy valaha is olyannak látta. Márpedig ez a két ember sok tudással és bölcsességgel rendelkezett, melyre az előző négy módon tettek szert, és ami nagy tekintélyt adott nekik úgy, hogy akik utánuk jöttek, inkább arra ügyeltek, hogy az ő véleményeiket kövessék, mintsem hogy valami jobbat keressenek. Tanítványaik között leginkább arról folyt a vita, hogy a tudást illetően vajon minden dolgot kétségbe kell-e vonni, vagy van közöttük néhány, amely bizonyos. Egyik is, másik is szélsőséges tévedésekhez vezetett: mivel némelyek azok közül, akik kitartottak a kételkedés mellett, kiterjesztették azt még az élet cselekvéseire is, úgy, hogy mellőzték az okosság használatát önmaguk vezetésében; míg azok, akik megtartották a bizonyosságot, feltételezván, hogy annak az érzékektől kell függenie, teljesen megbíztak azokban egészen odáig, hogy Epikurosz, amint mondják, azt merte állítani, az asztronómusok minden érvelésével szemben, hogy a Nap nem nagyobb, mint amekkorának látszik. A fogyatékoság, melyet észrevehetünk e viták legnagyobb részében abban áll, hogy az igazság a két fenntartott vélemény közt középen lévén, mindkettő annál jobban eltávolodik tőle, minél erősebb az egymásnak való ellentmondás szeretete. De azok tévedésének, akik túlságosan a kételkedés oldalára hajlottak, sokáig nem volt folytatása, míg a másikat egy kicsit kiigazították,

amennyiben elismerték, hogy az értekek sok esetben megcsalnak bennünket. Mégis, egyáltalán nem tudok arról, hogy ezt teljesen elvetették volna, belátván hogy a bizonyosság nem az értekekben van, hanem csak az értelemben [l'entendement], ha az evidens észleletekkel rendelkeznek. Amíg csak olyan ismeretekkel bírunk, melyek a bölcsesség első négy foka által szerezhetők, nem kell kétségbe vonni a dolgokat, melyek igazaknak tűnnek abban, ami az élet vezetésére vonatkozik, de nem is kell olyan bizonyosaknak tartanunk ezeket, hogy meg ne változtathatnánk a véleményünket, ha valamely érv evidenciája erre készítené. Ezen igazság ismeretének hiányában - vagy ha voltak, akik ismerték, alkalmazása hiányában - az utóbbi századok azon embereinek többsége, akik filozófusok akartak lenni, vakon követte Arisztotelészt úgy, hogy különböző véleményeket tulajdonítva neki gyakran annyira elferdítették írásai értelmét, hogy ő sem ismerné fel a sajátjait, ha visszatérne ebbe a világba. Azok is, akik nem követték őt (több kitűnő elme volt közöttük), fiatal korukban telve voltak az ő nézeteivel (ezek lévén az egyedüliek, melyeket az iskolákban tanítottak), ami annyira befolyásolta őket, hogy nem juthattak el az igazi alapelvek ismeretéhez. Jóllehet mégis becsülöm őket, és hogy újra átvizsgálásukkor ne kerüljek szégyenbe, egy bizonyítékát is adhatom kijelentésemnek, melyet nem hiszem, hogy közülük bárki is tagadna, ez pedig az, hogy mindannyian valami olyasmit tételeznek fel alapelveként, amit nem ismernek tökéletesen. Például, egyről sem tudok, aki ne tételezné a nehézséget a földi testekben; s bár a tapasztalat nagyon világosan mutatja nekünk, hogy azok a testek, melyeket nehezeknek nevezünk, a föld középpontja felé esnek, de ezáltal még egyáltalán nem ismerjük, hogy milyen a természete annak, amit nehézségnek neveznek, azaz az oknak vagy az alapelvnek, ami arra készíti azokat, hogy így essenek, és máshonnan kell ezt megtudnunk. Ugyanez mondható az ürről és az atomokról, a melegekről és a hidegekről, a szárazságról és a nedvességről, a sóról, a kénről, a higanyról és minden hasonló dologról, melyeket egyesek az alapelveik szerint tételeznek. Márpedig az összes következtetés, amelyet egy nem evidens alapelvből vezetnek le, szintén nem lehet evidens, még ha evidens módon vezették is le ezeket: ebből kifolyólag az összes olyan érvelés, mely ilyen alapelvekre támaszkodott, semmiféle dolog biztos ismeretét sem adhatta nekik, következésképp egy lépéssel sem juttathatta őket előbbre a bölcsesség kutatásában. S ha találtak is valami igazat, az csak a fönt levezetett négy mód valamelyikén történt. De semmit sem akarok elvenni a megbecsülésből, melyre bármelyikük igényt tarthat, csak azt kell elmondanom azok vígasztalására, akik egyáltalán nem tanultak, hogy ugyanúgy, ahogy ha elindulván hátra fordítunk annak a helynek, ahová el akarunk jutni, annál inkább eltávolodunk attól, minél hosszabb ideig és minél gyorsabban haladunk, s mégha ezután vissza is fordítanak minket a helyes útra, már nem érhetünk olyan hamar vissza, mintha egyáltalán el sem indultunk volna; ugyanígy, ha rossz alapelveink vannak és továbbalakítjuk azokat s nagy gonddal azon vagyunk, hogy különböző következtetéseket vonjunk le belőlük, azt gondolván, hogy ez a helyes filozofálás, szintén egyre inkább eltávolodunk az igazság és a bölcsesség megismerésétől. Ebből

arra kell következtetni, hogy azok a legalkalmasabbak az igazi filozófia megtanulására, akik a legkevesebbet tanultak mindarról, amit idáig filozófiának neveztek.

Miután rendre elmagyaráztam ezeket a dolgokat, szerettem volna felsorakoztatni az annak bizonyítására szolgáló érveket, hogy az igazi alapelvek - melyek által eljuthatunk ezen legmagasabb fokához a bölcsességnek, ami a legfőbb jó az emberi életben - azok, melyeket ebben a könyvben leírtam. Mindössze két érv elégséges ehhez, az első, hogy ezek az alapelvek nagyon világosak és a második, hogy az összes többi dolog levezethető belőlük, mivel csak ezt a két feltételt követeljük meg tőlük. Márpedig könnyen bizonyítom, hogy nagyon világosak: először is a mód által, ahogy megtalálom ezeket, ti. elvetvén mindazt, ami esetén a legkisebb alkalmat is találok a kételkedésre; mivel bizonyos, hogy azok a dolgok, amelyeket - ha gondosan megfigyeltem - ily módon nem vethettem el, a legevidensebbek és a legvilágosabbak, melyeket az emberi elme egyáltalán megismerhet. Így megfigyelve, hogy az, aki mindenben kételkedni akar, mégsem kételkedhet abban, hogy ő - miközben kételkedik - van, és hogy aki így érvel - nem kételkedhetvén önmagában és ugyanakkor kételkedvén minden egyébben - nem az, amit testnek mondunk, hanem az, amit a lelkünknek vagy a gondolkodásunknak hívunk, fennállását vagy létezését ebből az első alapelvnek számító gondolatból veszem, amelyből nagyon világosan vezetem le a következőket: van egy Isten, aki létrehozója mindannak, ami a világon van, és aki forrása lévén minden igazságnak nem olyan természetűnek teremtette értelmünket, hogy tévedhessen az azon dolgokról alkotott ítéleteiben, melyekről nagyon világos és nagyon határozott észrehevésünk van. Ez az összes alapelv, melyet az anyagtalan vagy metafizikai dolgokat illetően használok, amelyekből nagyon világosan vezetem le a testi vagy fizikai dolgok alapelveit, ti. hogy vannak hosszúságban, szélességben és mélységben kiterjedt testek, melyek különböző alakúak és különféleképpen mozognak. Íme összességében mindazok az alapelvek, melyekből a többi dolog igazságát dedukálom. A másik érv, ami az alapelvek világosságát bizonyítja az, hogy ezeket minden időben ismerte és egyaránt igaznak és kétségbevonhatalannak fogta fel minden ember, egyedül Isten létezését kivéve, melyet némelyek kétségbe vontak, mert ők túl sokat tulajdonítottak az érzékek észrevéseinek és mert Isten nem látható és nem is érinthető. De bár mindezek az igazságok, melyeket alapelveimbe foglaltam, ismertek voltak minden időben mindenki által, úgy tudom, mégsem akadt senki, aki ezeket a filozófia alapelveinek ismerte volna el, azaz olyanoknak, amelyekből a világon levő összes többi dolog ismerete levezethető: ezért itt csak azt kell bizonyítanom, hogy ezek ilyenek. Nekem úgy tűnik, hogy ez nem tehető meg jobban, mint a gyakorlatban mutatva be, azaz felkérve az Olvasókat e könyv elolvasására. Bár ott nem fejtettem ki mindent és ez lehetetlen is, azt gondolom annyira elmagyaráztam mindazokat, amelyeket alkalmam volt kifejteni, hogy azoknak, akik figyelmesen olvassák ezeket, lesz alkalmuk meggyőződni arról, hogy nincs szükség az általam adottakon kívül más alapelvek keresésére ahhoz, hogy elérjük az összes legmagasabb ismeretet, amelyekre az emberi elme képes. Lényegében ha - miután elolvasták írásaimat - veszik a fáradságot megvizsgálni, hány különböző kérdés van ott megmagyarázva és mások

írásait is áttekintve látni fogják, milyen kevés valószínű érvet adhattak, hogy az enyéimtől eltérő alapelvek segítségével magyarázzák ugyanazokat a kérdéseket. És azért, hogy könnyebben vállalkozzanak erre, elmondhattam volna, hogy azoknak, akik telve vannak az én nézeteimmal, sokkal kevesebb fáradtságba kerül mások írásainak megértése és igazi értékük felismerése, mint akik nincsenek birtokában ezeknek, teljesen ellentétesen azzal, amit korábban azokról mondtam, akik a régi filozófiával kezdték, hogy minél többet gyakorolták azt, rendszerint annál kevésbé alkalmasak az igazi filozófia helyes megtanulására.

Hozzátettem volna még néhány szóban ennek a könyvnek az olvasásmódjára vonatkozó véleményemet: azt szeretném, hogy először úgy fussák át a teljes egészet mint egy regényt, anélkül, hogy figyelmüket nagyon megerőltetnék, hogy megállnának a benne található nehézségeknél, csak azért, hogy nagy vonalakban tudják, melyek az általam kifejtett tárgyak. Ezután, ha úgy találják, hogy megérdemli a vizsgálódást és érdeklődnek tárgyam forrása iránt, elolvashatják azt másodszor, hogy észrevegyék érveim sorozatát; de nem kell újból visszariadniuk, ha nem tudják azt mindenütt eléggé megismerni vagy ha nem teljesen értik meg az érveimet; csak meg kell jelölni egy tollvonással azokat a helyeket, ahol nehézségbe fognak ütközni és megszakítás nélkül folytatni az olvasást a végéig; aztán ha harmadszorra előveszik a könyvet, merem remélni, hogy a korábban megjelölt nehézségek nagy részére meg fogják találni a megoldást; és ha még mindig marad benne néhány, újraolvasván végül megoldást találnak rájuk.

Megvizsgálván többek szellemének természetét, észrevettem, hogy szinte egyáltalán nincs köztük sem annyira durva, sem annyira lomha, hogy emiatt ne lennének képesek behatolni a helyes véleményekbe és elsajátítani az összes magasabb tudományt, ha kellően voltak vezetve. És ez is ésszerűen bizonyítható: mivel az alapelvek világosak és csak nagyon evidens következtetések által kell belőlük levezetni bármit is, az elme mindig elegendő, hogy megértse a tőlük függő dolgokat. De túl az előítéletek akadályán, amelytől senki sem mentes teljesen, jöhetnek ezek éppen azoknak ártottak leginkább, akik a legtöbbet tanulmányozták az áltudományokat, szinte mindig megtörténik, hogy azok, akik közepes elmével bírnak, elhanyagolják a tanulmányozást, mert nem gondolják, hogy képesek rá és mások, akik buzgóbbak, túlságosan sietnek: innen ered, hogy ők gyakran elismernek olyan alapelveket, amelyek nem evidensek és bizonytalan következtetéseket vonnak le belőlük. Ezért szeretném biztosítani azokat, akik nem bíznak saját erőikben, hogy egyetlen dolog sincs írásaimban, melyet ne érthetnének meg teljesen, ha veszik a fáradságot megvizsgálni azokat; mindamellet figyelmeztetem a többieket, hogy még a legkiválóbb elméknek is sok időre és figyelemre lesz szükségük, hogy észrevegyék mindazt, amit én itt áttekinteni igyekeztem.

A következőkben, hogy jól megértsék, mi volt a célom ezek közreadásával, szeretném elmagyarázni azt a sorrendet, amelyet - nekem így tűnik - be kell tartanunk a tanuláskor. Először is, az olyan embernek, aki még csak közönséges és nem-teljes ismerettel bír, melyeket a fentiekben elmagyarázott négy módon szerezhetett,

mindenekelőtt egy erkölcsstan [morale] kialakítására kell törekednie, mely elégséges ahhoz, hogy élete cselekedeteit szabályozza, mert ez nem tűr halasztást és mert nekünk leginkább arra kell törekednünk, hogy helyesen éljünk. Ezután logikát is kell tanulnia, nem az iskoláét, mivel az őszintén szólva csak dialektika, mely megtanít annak eszközeire, hogy másokkal olyan dolgokat értsünk meg, amelyeket tudunk vagy arra, hogy megítélés nélkül beszéljünk olyanokról, amelyeket nem tudunk, ezáltal inkább rombolja a józan ész, semmint fejlesztené; - hanem azt, amelyik megtanítja helyesen vezetni értelmét, hogy még nem ismert igazságokat fedezzen fel; s mivel ez a logika erősen függ a használatától, ezért jó, ha hosszú ideig gyakorolja magát olyan könnyű és egyszerű kérdéseket érintő szabályok alkalmazásában, mint a matematika szabályai. Aztán, ha szert tett némi gyakorlatra ezen kérdések igazságainak megtalálásában, el kell kezdenie komolyan foglalkozni az igazi filozófiával, aminek első része a metafizika, mely a megismerés alapelveit foglalja magában. Ezek között van Isten főbb attribútumainak, lelkeink anyagtalanságának és a bennünk levő összes világos és egyszerű fogalomnak a magyarázata. A második a fizika, amelyben, miután megtaláltuk az anyagi dolgok igaz alapelveit, általánosan megvizsgáljuk, hogyan tevődik össze az egész világegyetem, majd különösen hogy milyen a természete ennek a Földnek és mindazon anyagoknak, melyek rendszerint körülötte találhatók, mint a levegőé, a vízé, a tűzé, a mágnesé és a többi ásványoké. Ezt követően különösen szükséges megvizsgálni a növények, az állatok és főként az ember természetét, azért hogy azután képes legyen más, számára hasznos tudományokat kitalálni. Így az egész filozófia olyan, mint egy fa, amelynek a gyökere a metafizika, törzse a fizika és ágai, melyek a törzsből nyúlnak ki, az összes többi tudományok. Ezek három fontosabbra vezethetők vissza, ti. orvostudományra, mechanikára és erkölcsstanra, amin a legmagasabb és legtökéletesebb erkölcsstant értem, amely előfeltételezván a többi tudományok teljes ismeretét, a bölcsesség legutolsó foka.

Mivel nem a gyökerekről és nem is a fa törzséről szedjük a gyümölcsöket, hanem csakis az ágai végéről, így a filozófia fő haszna is azon részeitől függ, melyeket csak utoljára tanulhatunk meg. S bár én szinte egyiküket sem ismerem, a köz szolgálatára törekvő buzgalmam az oka annak, hogy tíz vagy tizenkét évvel ezelőtt kiadattam néhány esszét olyan dolgokról, amelyeket, azt hiszem, megismertem. Ezen esszék első része egy *Az értelem helyes vezetésére és a tudományokban levő igazság keresésére szolgáló módszert érintő értekezés* volt, ahol röviden leírtam a logika és egy nem-tökéletes erkölcsstan szabályait, melyet ideiglenesen követhetünk, amíg nem találunk jobbat. A további részekben három tanulmány [traité] volt található: egyik a *Dioptriká*-ról, másik a *Légekori jelenségek*-ről [Meteores] és az utolsó a *Geometriá*-ról. A *Dioptriká*-ban azt akartam bemutatni, hogy elég messzire juthattunk a filozófiában ahhoz hogy eszközei által olyan mesterségeket ismerhessünk meg, melyek az élet számára hasznosak, mert a távcső feltalálása, amit ott elmagyaráztam, egyike a sohasem keresett legnehezebbeknek. A *Légekori jelenségek*-kel az volt a célom, hogy felismerjék a különbséget, mely az általam művelt filozófia és aközött van, melyet azokban az iskolákban tanítanak, ahol ugyanezeket a tárgyakat szokták fejtegetni.

Végül a *Geometriá*-ban be akartam mutatni, hogy találtam néhány, ezelőtt ismeretlen dolgot, ezzel is megerősítve azt a hitet, hogy felfedezhetünk még benne továbbiakat is, hogy ezáltal ösztönözzek minden embert az igazság kutatására. Azóta, előre látva azt a nehézséget, amit a metafizika megértése többeknek okozna, igyekeztem megmagyarázni a főbb pontokat az *Elmélkedések* [Meditations] c. könyvben, mely nem túl hosszú, de amelynek terjedelme jócskán megnövekedett és tárgya sokkal világosabbá vált azon ellenvetések által, melyeket néhány tudós személy küldött meg nekem a saját területével kapcsolatban, és az ezekre adott felelteim által. Végül, amikor úgy találtam, hogy e megelőző tanulmányok eléggé előkészítették az Olvasók elméjét *A filozófia alapelvei*-nek befogadásához, azt is közzétettem. A könyvet négy részre osztottam; az első a megismerés alapelveit tartalmazza, ez az, amit első filozófiának vagy metafizikának lehet nevezni: ezért, hogy ezt jól megértsék ajánlatos előbb elolvasni az ugyanerről a tárgyról írt Elmélkedéseket. A másik három rész magában foglalja mindazt, ami legáltalánosabban a fizikához tartozik, ti. a természet első törvényeinek vagy alapelveinek magyarázatát, és azt a módot, ahogyan az Égbolt, az Állócsillagok, a Bolygók, az Üstökösök és általában az egész világegyetem összetevődik; aztán különösen ennek a földnek, a levegőnek, a víznek, a tűznek, a mágnesnek a természetét, - ezek azok a testek, melyek körülötte rendszerint mindenütt megtalálhatók, - és mindazon minőségeket, melyeket ezeken a testeken észreveszünk, ilyenek a fény, a hő, a nehézség és hasonló; így kezdeném a teljes filozófia rend szerinti magyarázatát, anélkül, hogy egyetlen dolgot is kihagynék, melynek meg kell előznie ez utóbbiakat, melyekről írtam. De ahhoz, hogy megvalósítsam szándékomat, ugyanígy el kellene magyaráznom bármely más, a földön előforduló, különösebb dolog természetét is, ti. az ásványokét, a növényekét, az állatokét és főként az emberét, végül szabatosan kifejtteni az orvostudományt, az erkölcost és a mechanikát. Ezt kellene tennem ahhoz, hogy a filozófia teljes egészének egy corpusát nyújthassam az embereknek; és még nem érzem magam olyan öregnek, nem kételkedek annyira az erőmben, s nem vagyok oly távol a hátralévő megismeréstől, hogy ne mernék vállalkozni e szándékom megvalósítására, ha minden feltétel adott lenne az összes kísérlet elvégzéséhez, melyekre következtetéseim alátámasztásához és igazolásához szükségem volna. De látván, hogy ehhez olyan nagy kiadások szükségesek, melyekre a hozzám hasonló magánembernek nem telik, ha nem kap segítséget a közönségtől, és nem látván be, hogy erre a segítségre kellene várnom, azt hiszem, be kell érnem az egyéni útmutatásaim szerinti tanulással és azzal, hogy az utókor meg fogja nekem bocsátani, ha ezentúl elmulasztom, hogy őrte munkálkodjak.

Mégis, hogy láthatóvá váljon, miből is gondolom, hogy a szolgálatára voltam, elmondom, melyek azok az eredmények, amik - szerintem - alapelveimből származhatnak. Az első: a jónéhány, korábban nem ismert igazság megtalálásából fakadó meglegedettség; mert bár az igazság gyakran nem érinti meg annyira képzeletünket, mint a hamisságok és a színlelések, mert az kevésbé csodálatosnak és egyszerűbbnek tűnik, mégis az a meglegedettség, amit ad, mindig tartósabb és szilárdabb. A második eredmény az, hogy ezen alapelveket tanulmányozván

fokozatosan hozzászokunk, hogy jobban ítéljünk mindazon dolgokról, amelyekkel találkozunk, és így bölcsőbbek legyünk; ennyiben hatásuk teljesen ellentétes a közönséges filozófiáéval; mivel könnyen észrevehetjük azokon, akiket tudálékosaknak neveznek, hogy általa kevésbé értelmesek lettek, mint akkor lennének, ha sosem tanulták volna azt. A harmadik az, hogy az alapelvekbe foglalt igazságok - lévén nagyon világosak és nagyon bizonyosak - megszüntetik a viták tárgyát és így hajlamossá teszik az embereket a szelidségre és az egyetértésre, ellentétben az iskola vitáival, melyek érzéketlenné teszik azokat, akik kötekedőbben és konokabban gyakorolják azt; talán éppen ezek az elsődleges okai a világunkat kínzó eretnokségeknek és véleménykülönbségeknek. Ezen alapelvek utolsó és legfőbb eredménye, hogy továbbalakítva ezeket felfedezhetünk majd néhány igazságot, melyeket még egyáltalán nem magyaráztam meg. Így fokozatosan egyikről a másikra haladva idővel megszerezhetjük az egész filozófia tökéletes ismeretét és felemelkedhetünk a bölcsesség legfelső fokára. Amint az az összes mesterségben látható, hogy bár kezdetben nehézkesek és tökéletlenek voltak, mégis, fokozatosan tökéletesednek az alkalmazás által, mert tartalmaztak valami igazat és olyat, amelynek a tapasztalat megmutatja az eredményét. Ugyanígy ha igaz alapelvekkel rendelkezünk a filozófiában, ezeket követvén feltétlenül találunk néha más igazságokat. Nem is lehet jobban bizonyítani Arisztotelész alapelveinek hamisságát, mint kijelentve, hogy sok évszázad óta, mikortól azokat követjük, semmilyen fejlődést sem tudtunk elérni általuk.

Jól tudom, hogy vannak olyan emberek, akik annyira sietnek és oly kevésbé körültekintőek abban, amit csinálnak, hogy ilyen szilárd alapok birtokában sem tudnának semmi bizonyosat felépíteni. S mert rendszerint ők azok, akik a legserényebbek a könyvek gyártásában, rövid idő alatt tönkretelhetnék mindazt, amit létrehozottam és bevezetnék a bizonytalanságot és a kételkedést a filozofálás általam kialakított formájába, ahonnan én nagy gonddal kiűzni igyekeztem ezeket, ha ugyanúgy megértenék az ő írásaikat, mint az enyémeiket vagy az én nézeteimmel teli írásokat. Nemrég tapasztaltam ezt olyasvalakivel² kapcsolatban, akiről leginkább hitték, hogy engem akar követni, és én is azt írtam róla egy helyütt, hogy "annyira bizonyos vagyok az ő szellemében, hogy nem tudnám elhinni, hogy egyetlen olyan véleménye is volna, amit ne akarnék a sajátomnak vallani", mivel ő az elmúlt évben kiadott egy *Fundamenta Physicae* c. könyvet, amelyben - bár úgy látszott, hogy a fizikát és az orvostudományt illetően semmi olyat nem mondott, amit ne az én írásaimból vett volna; mind a publikáltakból, mind egy másik, még befejezetlen, az állatok természetét érintő írásból, mely a kezeibe jutott, - mégis, mert rosszul másolt és megváltoztatta a rendet, és tagadott néhány metafizikai igazságot, melyre a fizika egészének támaszkodnia kell, kénytelen vagyok teljesen megtagadni őt, és e helyt kérni az Olvasókat, hogy soha semmilyen véleményt ne tulajdonítsanak nekem, ha azt nem

2 Az utalás Regiusra (Henry de Roy), az utrechti egyetem botanika és elméleti orvostudomány tanárára vonatkozik, aki korábban Descartes tanainak híve és terjesztője volt. Később eltávolodott Descartes bizonyos állásfoglalásaitól, különösen az emberi test és lélek viszonyát illetően.

találják meg kifejezetten az én írásaimban, és egyet se fogadjanak el azok közül igaznak, sem az én írásaimból, se egyébből, ha nem az igazi alapelvekből nagyon világosan levezetettnek látják azt.

Jól tudom, hogy több évszázad is eltelhet, addig amíg ezen alapelvekből az összes igazságot levezetik, mely levezethető belőlük, mert azon igazságok többsége, melyek felfedezendők maradnak, néhány különleges kísérlettől függ, melyek sohasem fordulnak elő véletlenül, de az igazán hozzáértő embereknek gonddal és nagy ráfordítással kell keresniük azokat; és mert ritkán fordul elő, hogy azok, akik hivatottak arra, hogy helyesen alkalmazzák ezeket, azoknak módjuk is legyen ezt megtenni; és azért is, mert a legjobbak többsége olyan rossz véleménnyel van az egész filozófiáról - amiért a hibák, melyeket észrevettek benne, mindezidáig fennmaradtak -, hogy nem is foglalkozhatnak azzal, hogy egy jobbat keressenek. De ha végül az a különbség, melyet meg fognak látni ezen alapelvek és mások összes alapelvei között, és azon igazságok hosszú sora, melyek belőlük vezethetők le, felismertetik velük, milyen fontos ezen igazságok kutatásának folytatása, és a bölcsesség mely fokához, az élet mely tökéletességéhez, milyen boldogsághoz vezethetnek, merem remélni, hogy nem lesz olyan ember, aki ne igyekezne alkalmazni egy ilyen hasznos tanulmányt vagy legalábbis ne pártfogolná és ne akarná minden eszközzel segíteni azokat, akik alkalmazzák azok eredményeit. Kívánom, hogy utódaink sikeresek legyenek ebben, etc.³

Fordította: Gulkai Márta

---

3 A fordítás az Oeuvres de Descartes publiées par Ch.Adam et P.Tannery Paris 1982. IX./2 pp.1-20. alapján készült.

**AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
FILOZÓFIA SZAKÁNAK
1993-94 TANÉV I.FÉLÉVI TANRENDJE**

ESZTÉTIKA SZAK:

Esztétikai alapfogalmak (26) Poszler György prof.
Klasszikus görög esztétika (26) Bolonyai Gábor adj.
Klasszikus német esztétika (26) Almási Miklós prof.
Schopenhauer és Nietzsche esztétikája (26) Sziklai László prof.
Heidegger és Gadamer a művészetről (26) Bacsó Béla adj.
Kérdések! és Válaszok? ("Népiek" és "urbánusok" a két háború között) (26) Poszler György adj.
A kortárs amerikai képzőművészet (26) György Péter adj.
Modernizmus a filmművészetben (26) Kovács András Bálint adj.
Mű és világkép (bevezetés a műelemzésbe) (26) Balassa Péter doc.

FILOZÓFIA SZAK:

Bevezető kurzusok:

Angol nyelvű szövegolvasás (2gy) Áron László adj.
Angol nyelvű szövegolvasás (2gy) Bánki Dezső mb.ea.
Német szövegolvasás (2gy) k.mb.ea.
Francia szövegolvasás (2gy) k.mb.ea.
Filozófiai propedeutika (2gy) k.mb.ea.

Filozófiatörténet:

Antik filozófia (2gy) Steiger Kornél doc.
Az ókori görögök politikai filozófiája (2gy) Gelenczey-Miháltz Alirán mb.ea.
Arisztotelész: Metafizika 2. könyv (2gy) Steiger Kornél doc.
Az olasz reneszánsz filozófiája (2gy) Kaposi Márton doc.
Az értelmi megismerés metafizikája (2gy) Boros István mb.ea.
Fejezetek a 17. és 18. század filozófiájának történetéből (2gy) Munkácsy Gyula doc.
Descartes: Elmélkedések (2gy) Boros Gábor doc.
Locke, Berkeley, Hume (2gy) F. Szabó István adj.
Fejezetek a német idealizmus történetéből (2gy) Fehér M. István prof.

A történelem filozófiai problémái I.Kant műveiben (2gy) Munkácsy Gyula doc.
Klasszikus német filozófia-Fichte filozófiája (2gy) Kiss Endre doc.
A haszonelvűség (2gy) Áron László adj. és Huoranszki Ferenc doc.
Irányzatok a 19. századi tudományfilozófiában (2gy) Áron László adj.
Hegel: A logika tudománya (2gy) Csikós Ella adj.
Heidegger (2gy) Fehér M. István prof.
W.Sellars filozófiája, szövegolvasó szeminárium (2gy) Nyíri J. Kristóf prof.
Friedrich Nietzsche valláskritikája (2gy) Nyíri Tamás prof.
Szcientista irányzatok a 19-20. században (2gy) F.Szabó István adj.
Friedrich Nietzsche filozófiája a Zarathusztra alapján (2gy) Kiss Endre doc.
A huszadik századi filozófiák tipológiája (2gy) Kiss Endre doc.
Heidegger: Lét és Idő, szövegelemző szeminárium (2gy) Munkácsy Gyula doc.

Logika:

Logikai gyakorlatok (2gy) Máté András adj.

Metafizika, ismeretelmélet:

Tér-idő ontológia alapkérdései (2gy) Bacsák Gábor adj.
A filozófia és a szaktudományok (biológia, pszichológia) a test és lélek viszonyáról
(2gy) Kaltróy Istvánné adj.
P.Teilhard de Chardin metafizikája (2gy) Kaltróy Istvánné adj.

Társadalomfilozófia:

Bevezetés a politikai eszmetörténetébe (2gy) Bence György prof. és Halmos Károly
prof.
Nacionalizmus: deskriptív és normatív elméletek (2gy) Bence György prof.
Bevezetés a társadalom- és történettudományok filozófiájába (2gy) Erdélyi Ágnes doc.
A liberalizmus nyomorúsága? R.P.Wolff: The Poverty of Liberalism (szövegelemző
szem.) (2gy) Ludassy Mária prof.
Locke és az amerikai forradalom politikai filozófiája (2gy) Ludassy Mária prof.
A Gondviselés terhe : klasszikus történelemfilozófiai hipotézisek (2gy) Miklós Tamás
doc.
A történelemfilozófia utáni történelemfilozófia (újabb német történelemértelmezések)
(2gy) Miklós Tamás doc.
Isten és ismeret (2gy) Molnár Tamás vg.prof.
Utópia és valláskritika (2gy) Molnár Tamás vg.prof.

Bevezetés a történelemfilozófia történetébe (2gy) Orthmayr Imre adj.

Racionalitás és moralitás (2gy) Ortmayr Imre adj.

A 20. század uralkodó társadalomfilozófiai eszméi (2gy) Szilágyi Imre doc.

Értéktan (axiológia) (2gy) Szilágyi Imre doc.

Fr. Rosenzweig II.(2gy) Tatár György doc.

Vallásfilozófia típusok (2gy) Tatár György doc.

A vallásbölcselet tipológiája (2gy) Boros István mb.ea.

Modern amerikai politikai filozófia (2gy) Huoranszki Ferenc doc.

Az erkölcsök episztemológiája: természeti és erkölcsi törvény (2gy) Huoranszki Ferenc doc.

Egyénileg választható kurzusok:

Transzcendentális antropológia - Karl Rahner antropológiája (2ea) Boros István mb.ea.

Berkeley (2ea) F.Szabó István adj.

A modern mindennapi tudat és története (2ea) Kiss Endre doc.

A jelen mint filozófiai probléma az "A történelem vége" vita alapján (2ea) Kiss Endre doc.

A szerzetesi életeszmény és a történelem (2ea) Gecse Gusztáv mb.ea.

Lehet-e filozófiát tanítani? (módszertan) (2ea) Hegedűs Sándor mb.ea.

Bevezetés az Újszövetségbe (2ea) Horváth Pál mb.ea.

Klasszikus haladáselméletek (2gy) Koncz Ilona tud.mts.

Hegel: A szellem fenomenológiája (2gy) Koncz Ilona tud.mts.

Hegel: Logika (2gy) Koncz Ilona tud. mts.

Filozófiai művelődéstörténet (2gy) Lendvai Ferenc doc.

A klasszikus német filozófia morálfilozófiája (2gy) Nagy László mb.ea.

Szakdolgozatíró szeminárium a cselekvésemélet és történelemelmélet témakörében (2gy) Orthmayr Imre adj.

Hamvas Béla és az önismeret filozófiája (2gy) Szilágyi Imre doc.

Hamvas Béla és a metafizika (2gy) Szilágyi Imre doc.

Hamvas Béla és a modern filozófia és esszéregény (2gy) Szilágyi Imre doc.

J.Böhme és a modern misztika (2gy) Szilágyi Imre doc.

Feladatmegoldó szeminárium (2gy) Máté András adj.

Platón - Parmenidész szövegolvasás (2gy) Máté András adj.

Modális logika (2gy) Ruzsa Imre ny.prof.

Irányzatok a 20.századi filozófiai logikában (2gy) Madarász Tiborné doc.

Halmazelmélet (2gy) Mihálydeák Tamás doc.

Nyelv és logika (2gy) Németi István tud.fmts.

Logika és tudományelmélet (2gy) Szécsényi Tibor adj.

A görög filozófia története (2ea) Steiger Kornél doc.

Lev Tolsztoj filozófiai nézetei (oroszul tudóknak) (2gy) Szénási Józsefné doc.

Lev Tolsztoj és az orosz vallásfilozófusok (oroszul tudóknak) (2gy) Szénási Józsefné doc.

S.Freud és a pszichoanalízis I. (2gy) Kaltróy Istvánné adj.

S.Freud és követői, a pszichoanalízis utóélete II. (2gy) Kaltróy Istvánné adj.

Fizikai törvény és isteni mindenhatóság. Későantik és középkori természetfilozófiai és teológiai problémák (2ea) Geréby György adj

Mi a tudás tárgya? Metafizikai és ismeretelméleti problémák a nagy skolasztikában (2gy) Geréby György adj.

"A királynőt megölni nem félnek jó lesz." A szofizma mint logikai probléma az antik és középkori logikában (2ea) Geréby György adj.

Bevezetés az ind filozófiatörténetbe (2ea) Ruzsa Ferenc mb.ea.

Bevezetés a szanszkrit filozófiai szövegolvasásba (2ea) Ruzsa Ferenc mb.ea.

Szanszkrit filozófiai szövegolvasás haladóknak a -vedantasára 3.rész (2ea) Ruzsa Ferenc mb.ea.

Upanisad szövegolvasás 2. rész (2ea) Ruzsa Ferenc mb.ea.

Reneszánsz metafizikák (2ea) Tárczy Szilvia ts.

G.Bruno természetbölcselete (szövegolvasás) (2gy) Tárczy Szilvia ts.

Filozófiai viták a középkorban (2ea) Borbély Gábor mb.ea.

Metafizikai problémák a magyar filozófia történetében (2ea) Bacsák Gábor adj.

"Szüleink minden gondja és ráncpazarolt vagyona valójában csak arra jó, hogy fejünket tudással kárpitozzák be, de értelmünk és szívünk megművelésére senki sem figyel. Mondjátok csak a nép bármely fiának bárki arramenőről: "Nézd csak a nagy tudóst!", vagy egy másikról: "Nicsak, a derék ember!", s lám a nép fia tekintetét el sem bírja mozdítani az elsőről. Én inkább azt mondanám neki: "Ó, mekkora szamarak vagytok." Legtöbbször megérdeklődjük: "Tud-e görögül, avagy latinul? versel-e vagy csak prózában ír?" De senkiről sem akarjuk tudni, hogy jó ember-e, értelmes-e, pedig ez volna a fontos és mégis az ilyen érdeklődés kullog a leghátul. Azt kellene kérdeznünk, hogy ki közülük a legjobban tudó, s nem azt, hogy melyik tud legtöbbet."

(A tudákosságról)

**A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
FILOZÓFIA SZAKÁNAK
1993-94 TANÉV I.FÉLÉVI TANRENDJE**

ÖSSZEGYETEMI KURZUSOK:

Deményi Mária: Az ember (helye a világban)

Orosz László: Filozófitörténet röviden

PROPEDEUTIKÁK:

Történeti kurzusok :

Angyalosi Gergely : Bevezetés a XX.sz.-i filozófiába

Bimbó Mihály : Bevezetés a XIX.sz.-i Hegel utáni német filozófiába

Bujalos István: Bevezetés a XVIII.sz. filozófiájába

Novákné Rózsa Erzsébet: Bevezetés a kanti filozófiába

Steiger Kornél : Bevezetés az antik filozófiába

Szabó István György: Bevezetés a középkor filozófiájába

Tematikus kurzusok :

Bimbó Mihály: A történetfilozófia alapkérdései

Bíróné Kaszás Éva: Bevezetés a politikafilozófiába

Demény Mária: Bevezetés az ismeretelméletbe

Kelemen István: Bevezetés az ismeretelméletbe

Mihálydeák Tamás: Bevezetés a logikába

Hülvely István: Bevezetés a politikai filozófiába

Pongrácz Tibor: Bevezetés az esztétikába

SZAKSZEMINARIUMOK:

Bánfalvi Attila: Kritikai filozófia, pszichoanalízis, örültség

Bimbó Mihály: Szellemtudomány és eszmetörténet Magyarországon a XX. században

Bíróné Kaszás Éva: Liberalizmus és kritikusan

Bíróné Kaszás Éva: Alasdair MacIntyre, After Virtue. A study in Moral Theory

Bíró Dániel: Dialógusfilozófia és Biblia-tudomány

Bujalos István: K.Popper és F.A.Hayek társadalomfilozófiája

- Bujalos István - Orosz László: J.F.Lyotard: A posztmodern állapot
- Demény Mária: Tolsztoj történelem és társadalomfelfogása
- Dunkel Norbert: Zeneesztétika kurzus
- Hülvely István: Hannah Arendt : A totalitarizmus gyökerei
- Hévizi Ottó: Esztétikai kérdések a századelőn
- Hévizi Ottó: "Minden dolgok vége" (Kant esszék elemzése)
- Kardos András: "A csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem." Kant etikái
- Kardos András: "Az emberi szabadság lényege" (Schelling és Heidegger)
- Kelemen István: Ch.S.Pierce pragmatizmusa
- Kelemen István: Irónia és a modernitás diskurzusa
- Kiss Lajos András: Ész, értelem, értelemkritika
- Kiss Lajos András: Variációk az éroszra
- Mihálydeák Tamás: A klasszikus elsőrendű logika tulajdonságai
- Molnár László: Fülep Lajos művészetfilozófiája II.
- Novákné Rózsa Erzsébet: Kant: A gyakorlati ész kritikája
- Novákné Rózsa Erzsébet: Hegel: A jogfilozófia alapvonalai
- Nyizsnyánszki Ferenc: Hegel: A szellem fenomenológiája (szövegolvasó szem.)
- Nyizsnyánszki Ferenc: A marxista Lukács (szövegolvasó szem.)
- Nyizsnyánszki Ferenc: A posztmodern jelenség (szövegolvasó szem.)
- Pongrácz Tibor: Heidegger Lét és Idő c. művének szövegolvasó-elemző analízise
- Rugási Gyula: A neoplatonizmus szellemi gyökerei; alexandriai teológia
- Rugási Gyula: A korai középkor filozófiája
- Steiger Kornél: Hérakleitosz töredékei
- Stummer Andrea: Misztika és/vagy racionalizmus. Robert Musil: A tulajdonságok nélküli ember
- Szabó István György: Páli levelek olvasása
- Vajda Mihály: Spinoza
- Kónya István: A biblia története
- Varga Gyula: A schopenhaueri filozófia alapjai
- Bódis Csaba: Pascal és a descartes-i racionalizmus
- Bódis Csaba: Gabriel Marcel kísérlete az ontológiai dualizmus meghaladására
- Angyalosi Gergely - Vajda Mihály: A francia és az amerikai posztmodern és német gyökerei III.

**A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
FILOZÓFIA SZAKÁNAK
1993-94 TANÉV I.FÉLÉVI TANRENDJE**

ELŐADÁSOK:

ÁLTALÁNOSAN MŰVELŐ TANTÁRGYAK:

Ortega y Gasset filozófiája Előadó: Dr.Csejtei Dezső doc.
Az erkölcsi értékeszme története Előadó: Dr.Simon Ferenc doc.
Filozófiai gondolatok a Faustban Előadó: Kissné Dr.Novák Éva doc.
Schopenhauer és Nietzsche Előadó: Dr. Nagy Sándor adj.
Morál és vallás Előadó: Dr.Horuczi László mb.ea.
Etika Előadó: Dr.Horuczi László mb.ea.
Szociáletika Előadó: Dr.Horuczi László mb.ea.
Élet és egzisztenciálfilozófiák Előadó: Dr.Szabó Tibor doc.
Az olasz reneszánsz filozófiája Előadó: Dr.Kaposi Márton doc.
Fejezetek az esztétika történetéből Előadó: Dr.Kaposi Márton doc.
A francia egzisztencializmus Előadó: Dr.Dékány András adj.
Modern és posztmodern alakzatok Előadó: Dr.Dékány András adj
Görög filozófia Előadó: Dr.Maróth Miklós mb.ea

FILOZÓFIA B SZAK:

I.Blokk:

Descartes (2ó) Előadó: Dr.Dékány András adj.
Reneszánsz I. (2ó) Előadó: Dr.Kaposi Márton doc.
Reneszánsz és felvilágosodás (2ó) Előadó: Dr.Szabó Tibor doc.
Fichte (szövegolvasás) (2ó) Előadó: Gausz András ts.
Az újkori filozófia episztemológiai fordulata (2ó) Előadó: Dr.Fekete László mb.ea
Hegel ontológiája (4 ó.) Előadó: Dr.Krémer Sándor adj.
Kant I-II. (A tiszta ész kritikája) (4 ó.) Előadó: Gausz András ts.
Schelling I-II. (4 ó.) Előadó: Dr.Gyenge Zoltán ts.
Egzisztencializmus I. (2ó) Előadó: Kissné Dr.Novák Éva doc.
Frankfurti iskola I. (2ó) Előadó: Dr.Krémer Sándor adj.
Az ifjú Lukács (2ó) Előadó: Dr.Szabó Tibor doc.
Heidegger görögségfelfogása (2ó) Előadó: Ferge Gábor adj.

Heidegger (26) Előadó: Dr.Csejtei Dezső doc.

II.Blokk:

Filozófiai propedeutika (26) Előadó: Dr.Kaposi Márton doc.

Bevezetés az európai filozófiába (26) Előadó: Ferge Gábor adj.

Általános ontológia (26) Előadó: Dr.Simon Ferenc doc.

Ismeretelmélet (26) Előadó: Dr.Kocsondi András doc.

A posztmodern filozófia (26) Előadó: Dr.Losoncz Alpár mb.ea.

Értékelméletek I. (26) Előadó: Kissné Dr.Novák Éva doc.

III. Blokk:

Logika I. (26) Előadó: Dr.Kocsondi András doc.

Grammatica Speculativa (26) Előadó: Ferge Gábor adj.

Goethe és Schiller nézetei a klasszikus német filozófiában (26) Előadó: Dr.Bányai János mb.ea.

Hegel egzegézis (A jogfilozófia alapvonalai) (26) Előadó: Dr.Simon Ferenc doc.

Művészetfilozófia (26) Előadó: Dr.Kaposi Márton doc.

SZEMINÁRIUMOK :

A lét és a Semmi (Sartre) (szövegolvasás) (26) Vezető: Dr. Dékány András adj.

Angol nyelvű szövegolvasás (26) Vezető: Szécsi Gábor mb.ea.

"Csak rakosgatjuk egymásra mások véleményét és bölcsességét, s ezzel vége. Így sohasem lesz sajátunkká."

(A tudakosságról)

BIBLIOGRÁFIA AZ 1993 NOVEMBERÉIG MEGJELENT KÖNYVEKRŐL

A bibliográfiához felhasznált anyag:

- 1) Magyar Nemzeti Bibliográfia Könyvek Bibliográfiája (1993. január - október)
- 2) Könyvtárak Állománygyarapítási Tanácsadója 1993.1-20. szám
- 3) Magyar Books in Print 1993. 1-9.

A mutáns esztétikuma: bolgár posztmodern esszék / vál. és szerk.

Krasztev Péter; előszó Fehér Ferenc (Ford.: Csíkhelyi Lenke és Krasztev Péter)

Bp.2000 [Szerk.]: Orpheus [Szerk.] (Mutáns könyvek)

A posztmodern [A bevezető tanulmányt írta és a szemelvényeket vál.: Pethő Bertalan]

Bp.Gondolat

Almási Miklós: Anti-esztétika (2. kiadás) Bp.T-Twins

Altrichter Ferenc: Észérvek (Válogatott tanulmányok) Bp.Atlantisz

Ancsel Éva: Az ember mértékhiánya Bp.Akadémiai

Anzenbacher, Arno: Bevezetés a filozófiába (Ford.: Vér Gábor, Csikós Ella, Bendl Júlia) Bp.Herder

Aquino, Tommaso d': De doubus praeceptis caritatis et decem legis praeceptis -

Előadások a Tízparancsolatról (Ford., az előszót és a jegyzeteket írta

Gecse Gusztáv) Pécs:Seneca

Az angolszász liberalizmus klasszikusai II. kötet Bp.Atlantisz

Baktay Ervin: India bölcsessége: a hindu világszemlélet ismertetése Sopron: Arkánium
Szellemi Isk.

Bergyajev, Nyikolaj: Dosztojevszkij világszemlélete [utószó: Török Endre] Bp.Európa

Camus, Albert: Noteszlapok (Ford.: Fázsi Anikó) Bp.Bethlen

Charon, Wictor: A misztikus út Bp.Vízöntő

Dante, Alighieri: Az egyeduralom (Ford.: Sallay Géza) Bp.Kossuth

Derrida, Jacques: Minden dolgok vége / Jacques Derrida, Kant, Immanuel (Ford.:

Angyalosi Gergely, Mesterházi Miklós, Nyizsnyánszky Ferenc)

Bp.Századvég: Gond

Descartes, René: Értekezés a módszerről [teljes, gondozott szöveg] (Szemere Samu

fordítását átd., szerk. és a jegyzeteket összeáll. Boros Gábor) Bp.Ikon

(Matúra,Bölcselet)

Duby, G.-Lardreau G.:Párbeszéd a történelemről Bp.Akadémiai

Eckhart mester: Útmutató beszédek és más művek Bp.T-Twins

Eliade, Mircea: Az örök visszatérés mítosza, avagy a mindenség s a történelem

Bp.Európa

Filozófia -Kunzmann, P.F.-Burkard, F.P.-Wiedemann, F. Filozófia Springer Hungarica

Kiadó Kft (SH atlasz sorozat)

Filozófiai kisenciklopédia [Szerk.: J. U. Urmson, J. Rée] Bp.Kossuth

- Földi Pál:** A társadalomfilozófia története Bp.Szerző
- Frenzel, Ivo:** Friedrich Nietzsche élete és munkássága vallomások és dokumentumok tükrében / bemutatja Ivo Frenzel, (Ford.: Horváth Géza) Bp.Pesti Szalon
- Fromm, Erich:** A szeretet művészete Bp.Háttér
- Fromm, Erich:** Menekülés a szabadság elől Bp.Akadémiai
- Fürst, Maria:** Bevezetés a filozófiába (Ford.: Csikós Ella) Bp.Ikon (Matúra, Tankönyv)
- Gecse Géza:** Bizáncról Bizáncig : epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből Bp.Interetnica
- Görög gondolkodók I-II. (2.kiadás) Bp.Kossuth**
- Guénon, René:** Metafizikai írások (Ford.,utószó és index: Darabos Pál) Bp.Farkas L.I.
- Guitton, Jean - Bogdanov, Grichka -Bogdanov, Igor:** Isten és a tudomány Bp.Szent István Társ.
- Habermas, Jürgen:** A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása Bp.Századvég
- Halasy-Nagy József:** A filozófia nagy rendszerei (reprint) Bp.Hatágú Síp Alapítvány
- Hanák Tibor:** Az elfelejtett reneszánsz: a magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében Bp.Göncöl (cop.1981.)
- Heidegger, Martin:** Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről (Ford.: Boros Gábor) Bp.T-Twins
- Husserl, Edmund:** A filozófia mint szigorú tudomány (Ford.: Baránszky-Jób László) [a fordítást átd. és a bevezetést írta Fehér M.István] Bp.Kossuth
- Kállay Béni:** "A szabadságról":előszó J.Stuart Mill művéhez Bp.Holnap
- Kasper, Walter:** Ami minden értelmet meghalad: gondolatok a keresztény hitről (Ford.: Szász István) Bp.Herder
- Kierkegaard, Sören:** A halálos betegség (Ford.: Rácz Péter) Bp.Göncöl
- Kierkegaard, Sören:** Az ismétlés (Ford., a jegyzeteket és az utószót írta Gyenge Zoltán) Szeged:Ictus
- Kierkegaard, Sören:** Mozart Don Juanja Bp.Európa (Mérleg sorozat)
- Kiss Endre:** Friedrich Nietzsche filozófiája: kritikai pozitivizmus és az értékek ártértékelése Bp.Gondolat
- Lendvai L. Ferenc:** Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor Bp.Akadémiai
- Machiavelli, Niccoló:** A fejedelem; Mandragóra (Ford.: Lutter Éva, Karinthy Ferenc) Bp.M.Hírlap: Maecenas
- Molnar, Thomas:** Utópia: örök eretnekség (Ford.: Boros Attila) Bp.Szt.István Társ.
- Origenész:** Kommentár az Énekek énekéhez Bp.Atlantisz
- Ortega y Gasset, José:** Az "emberi" kiesése a művészetből (reprint) Bp.Hatágú Síp Alapítvány
- Ortega y Gasset, José:** Gondolatok a regényről (reprint) Bp.Hatágú Síp Alapítvány
- Ortega y Gasset, José:** Korunk feladata (reprint) Bp.Hatágú Síp Alapítvány
- Plotinos:** Istenről és a hozzá vezető utakról: szemelvények Plotinos Enneasaiból Bp.Farkas L.I.

- Popper Leó:** Dialógus a művészetről : P.L. írásai, P.L. és Lukács György levelezése [a kötet szövegeit gond. az előszót írta, a jegyzeteket és a névmutatót kész. Hévízi Ottó és Tímár Árpád] Bp.MTA Lukács Archívum: T-Twins
- Rahner, Karl:** Mit jelent Jézust szeretni (Ford.: Gaál András) Bp.Herder
- Rózsa Erzsébet, N.:** Hegel gazdaságfilozófiája Bp.Akadémiai
- Schmitt Jenő:** Krisztus istensége: a modern ember szellemében (reprint) Bp. Hatágú Síp Alapítvány
- Seneca, Lucius Annaeus:** Vigasztalások (Ford.: Révay József) Bp.Kossuth
- Stein, Edith:** A kereszt tudománya Bp.Szent István Társ.
- Szentkuthy Miklós:** Ágoston olvasása közben Pécs:Jelenkor
- Szolovjov, Vlagyimir Szergejevics:** Az Antikrisztus története :három beszélgetés a háborúról, a haladásról és a világtörténelem végéről [az utószót írta Török Endre] Bp.Századvég
- Szummer Csaba:** Freud nyelvjátéka: a pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció Bp.Cserépfalvi: MTA Pszichológiai Int.
- Tábori László:** A tao virágai: beszélgetések és írások a tao-ról Bp.Katalizátor
- Tatár György:** Pompei és Titanic Bp.Atlantisz
- Tocqueville, Alexis de:** Az amerikai demokrácia (Francois Furet tanulmányával) Bp.Európa
- Tolsztoj, Lev:** Eszméljete [előszóval ell. Schmitt Jenő] (reprint) Bp.Hatágú Síp Alapítvány
- Tolsztoj, Lev:** Kiáltvány az emberiséghez (Ford.: Iván Imre bevezetéssel ell.: Schmitt Jenő) (reprint) Bp.Hatágú Síp Alapítvány
- Toynbee, Arnold - Ikeda, Daisaku:** Válaszd az életet Bp.Gondolat
- Turay Alfréd:** Istent kereső filozófusok (Teodicea) (2. kiadás) Bp.Szent István Társ.
- Újvári Márta:** Kanti témák a mai angolszász analitikus filozófiában Bp.Akadémiai
- Vajda Mihály:** A posztmodern Heidegger Bp.T-Twins
- Vankó Zsuzsa:** Bevezetés a Biblia tanulmányozásához / Vankó Zsuzsa, Reisinger János Bp.Bibliaiskolák Közössége
- Virilio, Paul:** Tiszta háború /Paul Virilio, Sylvère Lotringer (Ford: Bánki Dezső) Bp.Balassi: BAE
- Warburton, Nigel:** A filozófia világa Bp. Kossuth (Kis filozófia sorozat)
- Weissmahr Béla SJ:** Ontológia (Ford.: Gáspár Csaba László) A Mérleg és a Távlatok közös kiadása Bécs-Budapest-München
- Wiedemann László:** Két esszé fizikáról, filozófiáról Bp.Fővárosi Pedagógiai Intézet
- Zweig, Stefan:** Rotterdami Erasmus diadala és tragédiája Bp.Holnap

FOLYÓIRATSZEMLE

1993 március - október

A válogatás az alábbi folyóiratok alapján készült:

Alföld, Athenaeum, Átváltozások, BUKSZ, Café Babel, Existentia, Ex-Symposion, Filozófiai Figyelő, Gond, Gondolat-jel, Harmadik Part, Helikon, Hiány, Holmi, Jelenkor, 2000, Kritika, Létünk, Liget, Literatura, Magyar Filozófiai Szemle, Magyar Lettre Internationale, Magyar Műhely, Magyar Tudomány, Mérleg, Mozgó Világ, Múlt és Jövő, Műhely, Nagyvilág, Nappali ház, Orpheus, Pompeji, Protestáns Szemle, Replika, Társadalmi Szemle, Thalassa, Theológiai Szemle, Tiszatáj, Új-Symposion, Valóság, Vigília, Világosság.

Almási Miklós: A mozaik tudat posztmodern víziói [in: Athenaeum 1993 1/4. pp.243-252.]

Almási Miklós: Ismét kísért az "eredendő Rossz"? [in: Kritika 1993/3. pp.18-19.]

András Sándor: A szent (Eliade és Heidegger) [in: Gond 4.1993. pp.123-139.]

Angyalosi Gergely: A "semleges" prófétája (Roland Barthes) [in: Hiány 1993/6-7. pp.8-17.]

Apel, Karl-Otto: A diszkurzus-etika határain (Ford.: Felkai Gábor) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.527-554.]

Apel, Karl-Otto: Utópia-e az ideális kommunikációs közösség etikája? (Az etika, az utópia és az utópia-kritika viszonyáról) (Ford.: Felkai Gábor) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.491-526.]

Bacsó Béla: Ismételhető-e az ismétlés? [in: Gond 4.1993. pp.21-25.]

Bacsó Béla: A regényes élet (Milan Kundera Halhatatlanság című regényéről) [in: Jelenkor 1993/5. pp.433-438.]

Bacsó Béla: "A megismert megismerése" (Egy hermeneutikai toposz értelmezéséhez) [in: Orpheus 1992/1. pp.114-122.]

Balogh Vilmos Szilárd: A mítoszoktól a felfúvódó világegyetem gondolatáig (Vázlat a kozmológia történetéhez és filozófiájához) [in: Műhely 1993/3. pp.35-41.]

Balogh Vilmos Szilárd: A mítoszoktól a felfúvódó világegyetem gondolatáig (Vázlat a kozmológia történetéhez és filozófiájához) II. [in: Műhely 1993/4. pp.46-50.]

Bánfalvi Attila: Menekülés a szabadságba [in: Hiány 1993/9. pp.28-32.]

Barthes, Roland Roland Barthes-ról (részletek) (Ford.: Angyalosi Gergely) [in: Hiány 1993/10. p.43.]

Bartky, Sandra Lee: Foucault - nőiesség és a patriarchális hatalom

- modernizációja (Ford.:Keresztes György) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.434-444.]
- Bayerné Mérei Éva:** Daniel Bell és az amerikai neokonzervativizmus [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.817-834.]
- Benkő Samu:** Az erdélyi kálvinista prédikációk szerepe a felvilágosodás és a liberalizmus eszméinek terjesztésében [in: Theológiai Szemle 1993/2. március-április pp.86-93.]
- Bergyajev, Nyikolaj:** Az ember és a gép (A technika szociológiájának és metafizikájának problémája) (Ford.:Kiss Ilona) [in: Filozófiai Figyelő 1993. pp.81-97.]
- Bergyajev, Nyikolaj:** Töprengések az Erősről (Ford.:Bagi Ibolya) [in: Pompeji 1993/1-2. pp.276-284.]
- Berta Erzsébet:** Új irodalomelméletek Klaus-Michael Bogdal: Neue literaturtheorien c. kötete nyomán [in: Alföld 1993/10. pp.65-74.]
- Boehm, Gottfried:** A kép hermeneutikájához (Ford.:Eifert Anna) [in: Athenaeum 1993. I/4. pp.87-111.]
- Boer, Theo de:** Európai gondolatmenetek (Ford.:Kemény Kristóf) [in: Jelenkor 1993/4. pp.339-346.]
- Bolberitz Pál:** A modernség keresztény gyökerei [in: Vigília 1993/7. pp.486-493.]
- Bora Gábor:** Gnoseologia inferior (Párbeszéd Anna Morphosis és Miss Reading között (de nem tudni, ki kicsoda)) [in: Athenaeum 1993 I/4. pp. 263-288.]
- Boros Gábor:** "A bűn az nem lesz könnyebb..." (Spinoza és Blyenbergh levélváltása a moralitásról) [in: Magyar Tudomány 1993/8. pp.927-931.]
- Boros Gábor:** Lessing spinozista történelemfilozófiája [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.981-985.]
- Bourdieu, Pierre:** A totális értelmiségi és a gondolat mindenhatóságának illúziója (Ford.:Ádám Péter) [in: Világosság 1993/3. pp.20-23.]
- Bouretz, Pierre:** Történelem és utópia (Fukuyama/Hegel, Moses/Rosenzweig) (Ford.:Dusnoki Katalin) [in: Nagyvilág 1993/6-7. pp.617-628.]
- Böhme, Gernot:** A szerelemről (Ford.:V.Horváth Károly) [in: Pompeji 1993/1-2. pp.261-275.]
- Böhringer, Hannes:** Későpolgári művészeti ipar (Ford.:Tillmann J.A.) [in: 2000 1993/8. pp.51-55.]
- Brandl Gábor:** Lehetséges-e egyáltalán jövőképkalkotás? [in: Valóság 1993/5. pp.40-49.]
- Brenton, Stanislas:** A metaforális rendről (Ford.:Mártonffy Marcell) [in: Műhely 1993/2. pp.36-39.]
- Buber, Martin:** Az élet fája (Ford.: Székely K. György) [in: Harmadik Part 1993/ősz p.1.]
- Cacciari, Massimo:** A törvény ikonjai (Ford.:Galamb György János) [in: Athenaeum 1993 I/4. pp.180-215.]
- Cassirer, Ernst:** A szimbolikus forma fogalma a szellemtudományok felépítésében (Ford.:Mezei György) [in: Filozófiai Figyelő 1993. pp.203-225.]

- Childs, Brevard S.:** A Biblia szó szerinti értelmezése régen és ma (Ford.:Horpácsy Noémi) [in: Protestáns Szemle 1993/3. pp.210-220.]
- Cristin, Renato:** A "Fenomenológia" címszó és a konfliktus évei (Ford.:Köhler Ágnes) [in: Athenaeum 1993 II/1. pp.145-178.]
- Csikós Ella:** A tudós és erkölcsisége Fichténél [in: Gond 3.1992. pp.25-32.]
- Delon, Michel:** A forradalom befejezett jövő időben avagy jóslatok az esemény után (Ford.:Penke Olga) [in: Filozófiai Figyelő 1993. pp.133-147.]
- Derrida, Jacques:** Az ember vég-céljai (Ford.:Angyalosi Gergely) [in: Gond 4. 1993. pp.98-122.]
- Dessewffy Tibor:** Kolumbusz tojása (Peter I.Berger tudásszociológiája) [in: Világosság 1993/4. pp.29-43.]
- Dupré, Wilhelm:** A pragma az írást nem ismerő kultúrákban (Ford.:Mezei György Iván) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.557-642.]
- Dworkin, Ronald:** Szabadság, egyenlőség, közösség (Ford.:Pap Mária) [in: 2000 1993/3. pp.9-19.]
- Eckhart mester:** A vígasztalás könyve (Ford.:Molnár Anna) [in: Gond 3. 1992. pp.158-181.]
- Eco, Umberto:** Értelmezés és történelem (Ford.:Braun Róbert) [in:Café Babel 1993/ősz pp.21-29.]
- Eco, Umberto:** A tökéletes nyelv keresése az európai kultúrában (Ford.:Barna Imre) [in: 2000 1993/10. pp.41-48.]
- (Eco, Umberto):** A filozófia az érdeklődés középpontjában - interjú (Ford.:Tenz Beáta) [in: Gondolat-jel 1993/I-II. pp.92-97.]
- (Eco, Umberto):** A nyitott műtől a Foucault-ingáig - interjú (Ford.:Halasi Zoltán) [in: Magyar Lettre Internationale 1993/tavasz pp.30-36.]
- Elders, Fons:** Az emberi méltóságról [in: Világosság 1993/3. pp.61-71.]
- Endreffy Zoltán:** A jóról, a helyesről és a bűnről [in: Magyar Tudomány 1993/8. pp.915-919.]
- Epstejn, Mihail:** A kötetlen műfaj törvényei -Az esszéirodalom és az esszéjelleg az újkor kultúrájában (Ford.:Gránicz István) [in:Orpheus 1993/2-3. pp.176-211.]
- Erdős István:** Új diszciplína Amerikában: az orvosi filozófia [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.715-718.]
- Erhard, Jean:** Katonák és polgárok: a felvilágosodástól a forradalomig (Ford.:Somodi Katalin) [in: Filozófiai Figyelő 1993. pp.98-109.]
- Erjavec, Ales:** Innentől odáig - de mikor és vajon? (A modernitás és ami utána következik) (Ford.:Újlaki Gabriella) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.446-460.]
- Fehér Ferenc - Heller Ágnes:** Biopolitika (Ford.:Tarnóczi Gabriella) [in: Világosság 1993/8-9. pp.5-49.]
- Fehér M. István:** Nemzet, filozófia, tudomány (A hazai filozófiai

- munkálkodás ágai és jelentősége) [in: *Existentia* 1992/1-4. pp.495-537.]
- Fekete László:** Idő, átalakulás és történelem (A világ idői a felvilágosodás kezdetéig) [in: *Filozófiai Figyelő* 1993. pp.5-46.]
- Fekete László:** Módszer, történelem és dialógus (Kísérletek a "történeti" kifejezésére) [in: *Magyar Filozófiai Szemle* 1992/5-6. pp.898-930.]
- Felkai Gábor:** Karl-Otto Apel erkölcsfilozófiai írásai elé [in: *Magyar Filozófiai Szemle* 1992/3-4. pp.486-489.]
- Feyerabend, Paul:** Ismeret, elmélet nélkül (Ford.: Babarczy Eszter) [in: *Magyar Lettre Internationale* 1993/tavaszi pp.24-29.]
- Ficino, Marsilio:** *Commentarium* (Platón:Lakoma) (Ford.: Imregh Monika) [in: *Pompeji* 1993/1-2. pp.221-245.]
- Finke, Peter:** Az empirizmus önmagában nem elegendő (Kritikai megfontolások az empirikus tudomány koncepcióival kapcsolatban) (Ford.: Sz. Zehery Éva) [in: *Helikon* 1993/1. pp.91-105.]
- Fluri, Philippe:** Érdekes párhuzamok a tudományfilozófiában: Thomas S.Kuhn és L.Fleck (Ford.: Keresztes György) [in: *Magyar Filozófiai Szemle* 1992/3-4. pp.410-420.]
- Flusser, Vilém:** Paradigmaváltás (Ford.: Tillmann J.A.) [in: 2000 1993/4. pp.11-13.]
- Flusser, Vilém:** Az új képzelőerő (Ford.: Tillmann J.A.) [in: *Athenaeum* 1993 I/4. pp.253-262.]
- Foucault, Michel:** Ez nem pipa (Ford.: Mahler Zoltán) [in: *Athenaeum* 1993 I/4. pp. 141-165.]
- Földényi F. László:** Jézus és a nyomdász [in: *Liget* 1993/ősz pp.82-87.]
- Földesi Tamás:** A természetjog, jogpozitivizmus, emberi jogok csapdái [in: *Magyar Tudomány* 1993/8. 951-962.]
- Frank, Manfred:** Stílus és filozófia (Ford.: Weiss János) [in: *Műhely* 1993/4. pp.51-55.]
- Frank, Szemjon Ludvigovics:** Az utópizmus eretneksége (Ford.: Páll Erna) [in: *Nappali ház* 1993/2. pp.26-34.]
- Freedberg, David:** Az ábrázolás hatalma: válasz és elfojtás (Ford.: Módos Magdolna) [in: *Athenaeum* 1993 I/4. pp.216-242.]
- Galántai Zoltán:** *Machina mundi*: idő, óra, teremtet világ [in: *Café Babel* 1993/nyár pp.3-14.]
- Gadamer, Hans-Georg:** A fenomenológia mozgalom (Ford.: Bonyhai Gábor) [in: *Athenaeum* 1993 II/1. pp.46-90.]
- Gausz András:** Békeünnep (Hölderlin és a klasszikus német filozófia) [in: *Existentia* 1992/1-4. pp.185-220.]
- Gábor György:** "A hatalom mutatja meg az embert" (Szent Ágoston állambölcseletének öröksége és Bibó István) [in: *Holmi* 1993/6. pp.811-817.]
- Glaserfeld, Ernst von:** Konstruktivista diskurzusok

- (Ford.:Szijj Ferenc) [in: Helikon 1993/1. pp.76-90.]
- Godineau, Dominique:** A nők a francia forradalomban (Ford.:Sári Andrea) [in: Filozófiai Figyelő 1993. pp.110-123.]
- Greven, Michael Th.:** Hatalom és politika (Jürgen Habermas "Theorie des kommunikativen Handelns" című művében) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.1019-1045.]
- Grondin, Jean:** A hermeneutikai igazságfogalom kibontakozásáról (Ford.:Mezei György Iván) [in: Athenaum 1993 II/1. pp.221-232]
- Gyenge Zoltán :** Hit és egzisztencia - Gondolat a kierkegaard-i egzisztenciafogalom kapcsán [in: Gond 4. 1993. pp.12-20.]
- Gyenge Zoltán:** A megértett idő [in: Existencia 1992/1-4. pp.417-433]
- Habermas, Jürgen:** Irodalom-e a filozófia és a tudomány? [in:Holmi 1993/9. pp.1259-1270.(Ford.: Király Edit)]
- Habermas, Jürgen:** Egy befejezetlen projektum - a modern kor [in: Hiány 1993/9. pp.13-19.](Ford.: Nyizsnianszki Ferenc)
- Hahner Péter:** A nagy francia forradalom magyar történetírásának vázlata 1889 és 1945 között [in: Filozófiai Figyelő 1993. pp.148-161.]
- Hamvas Béla:** Tabula smaragdina - részlet [in: Gond 3.1992. pp.45-68.]
- Hauptmeier, Helmut - Rusch, Gebhard :**Tapasztalás és tudomány. Gondolatok a tapasztalás konstruktivista teóriájához (Ford.:Újlaki Tibor) [in: Helikon 1993/1. 23-33 pp.]
- Hare, R.M.:** Filozófia és gyakorlat (A háború és a béke néhány kérdése) (Ford.:Keszthelyi András) [in: Café Babel 1993/tavaszi pp.27-36.]
- Hárs György Péter:** Nyelv, alkímia és pszichoanalízis [in:THALASSA 1993/1. pp.70-80.]
- Határ Győző:** A játék nem babra megy. - Határ Győző filozófiai munkáiból válogatta Határné Prágai Piroska. (Határ Győző bevezetőjével) [in: Orpheus 1992/2-3. pp.10-40.]
- (Heidegger, Martin):** "Már csak egy Isten menthet meg bennünket" - interjú (Ford.:Krémér Sándor) [in: Gondolat-jel 1993/I-II. pp.44-59.]
- Heidegger, Martin:** Mi a filozófia? (Qu' est-ce que la philosophie?) (Ford.:Tarnóczi Gabriella) [in: Gond 4.1993. pp.86-97.]
- Heidegger, Martin:** Az 1973-as zähringeni szeminárium (Ford.:Rózsahegyi Edit) [in: Athenaum 1993 II/1. pp.10-31.]
- Heidegger, Martin levele Husserlhoz** (Ford.:Rózsahegyi Edit) [in: Athenaum 1993 II/1. pp.32-36.]
- Heintel, Peter:** Jegyzetek a "történelmi szubjektum" kérdéséhez (Ford.:Rathmann János) [in: Filozófiai Figyelő 1993. pp.47-80.]
- Heller Ágnes:** A mindenevő modernség [in: Orpheus 1992/4. pp.11-20.]
- Heller Ágnes:** Részletek a Leibniz - Kundera levelezéséből [in: Magyar Lettre Internationale 1993/tavaszi pp.18-23.]

- Heller Ágnes:** A szubjektum halála? I (Ford.:Stébel Éva) [in: Kritika 1993/7. pp.35-37.]
- Heller Ágnes:** A szubjektum halála? II (Ford.:Stébel Éva) [in: Kritika 1993/8. pp.36-39.]
- Horkay Hörcher Ferenc:** Erény, szépség, haszon (18.századi skót morálfilozófiai paradigmák) [in: Jelenkor 1993/6. pp.521-530.]
- Howard, Dick:** A posztmodern posztsztalinizmus premodern alapjai (Ford.:Kiss Zsuzsa) [in: Magyar Lettre Internationale 1993/nyár pp.47-48.]
- Huoranszki Ferenc:** Nyelvfilozófiai és eszmetörténetírás [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.960-980.]
- Huoranszki Ferenc:** "Mert minden édenek neve vad poklokat bűvöl" (utópia és politikai filozófia) [in: Nappali ház 1993/2. pp.16-19.]
- Husserl, Edmund:** Fenomenológia (Részlet az Encyclopedia Britannica-cikk második feldolgozási kísérletéből (Ford.:Rózsahegyi Edit) [in: Athenaum 1993 II/1. pp.3-9.]
- Husserl, Edmund levelei Ingardenhez** (Ford.:Papp Zoltán) [in: Athenaum 1993 II/1. pp.37-45.]
- Husserl, Edmund:** Adalékok a szemléletekről és módusokról szóló tanításhoz (Ford.:Mezei György Iván) [in: Athenaum 1993 I/4. pp.3-26.]
- Imdahl, Max:** Gondolatok a kép identitásáról (Ford.:Babarczy Eszter) [in: Athenaum 1993 I/4. pp.112-140.]
- Infranca, Antonino:** Gentile a "metafizikus" Marxról (Ford.:Csorba László) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.836-846.]
- Inglehart, Roland - Rabier, Jacques-René:** Marx hervadása: a politikai választóvonalak változása a nyugati nemzeteknél (Ford.:Keresztes György) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.681-714.]
- Jamme, Christoph:** A hermeneutika megalapozása a korai Heideggernél (Ford.:Mezei György Iván) [in: Athenaum 1993 II/1. pp.199-220.]
- Juhász Anikó:** Lét és líra (Rilke - Heidegger - Nemes Nagy Ágnes) [in: Existencia 1992/1-4. pp.369-393.]
- Kalmár Melinda:** A lehetséges harmadik (Az erotika geometriája) [in: Nappali ház 1993/1. pp.37-44.]
- Kampits, Peter:** Búcsú az elvitől - az esetleges apológiája (Ford.:Bangha Katalin) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.659-667.]
- Kant, Immanuel:** A fakultások vitája (Második szakasz. A filozófiai és jogi fakultás vitája) (Ford.:Mesterházi Miklós) [in: Hiány 1993/6-7. pp.3-17.]
- Kant, Immanuel:** A filozófia minden theodícaeai próbálkozásának kudarcáról (Ford.:Mesterházi Miklós) [in: Hiány 1993/5. pp.26-31.]
- Kardos András:** A metafizika tragédiája, avagy miért nem írt drámát Søren Kierkegaard? [in: Gond 4. 1993. pp.26-32.]
- Kelemen János:** A felvilágosodás védelmében [in: Magyar Lettre

- Internationale 1993/nyár pp.56-58.]
- Kendeffy Gábor:** Szent Ágoston és az akadémiai szkepszis [in: Gond 3. 1992. pp.107-126.]
- Kereskényi Sándor:** A legitimitás ontológiája [in: Jelenkor 1993/7-8. pp.652-654.]
- Keszthelyi András:** Hagyomány és értelem (Kommentár az Oakeshott-esszéhez) [in: Jelenkor 1993/6. pp.549-556.]
- Kibédi Varga Áron:** Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás (Ford.:Rózsahegyi Edit) [in: Athenaum 1993 1/4. pp. 166-179.]
- Kierkegaard, Sören:** "...lesz feltámadásuk a halottaknak, mind igazaknak mind hamisaknak" (Ford.:Molnár Anna) [in: Gond 4. 1993. pp.3-11.]
- V.Király István:** Simmel, hazugság, titok [in:Café Babel 1993/ősz pp.69-76.]
- Kiss Csilla:** A szabadságeszmék sorsa a századközepén [in: Műhely 1993/különszám pp.79-81.]
- Kiss Endre:** A posztmodern gondolkodás rekonstrukciójának alapvonásai [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.461-483.]
- Kiss Lajos András:** Variációk a dialógusra [in: Gond 4. 1993. pp.67-78.]
- Kocziszky Éva:** PATMOS "grausam nemlich hasset allwissende Stirner Gott" [in: Gond 3. 1992. pp.127-147.]
- Kocziszky Éva:** Mit tanulhatunk a madaraktól és a liliomoktól? (Kierkegaard-tanulmányok) [in: Gond 4. 1993. pp.37-51.]
- Kolakowski, Leszek:** Három példázat (Ford.:Lóky Tamás) [in: Átváltozások 1993 Első szám pp.61-67.]
- Kolnai Aurél:** Megbocsátás (Ford.:Endreffy Zoltán) [in: Mérleg 1993/1. pp.35-49.]
- Kolozsár László - Weiss János:** Kísérlet a német romantika világképének filozófiai elemzésére [in: Filozófiai Figyelő 1993. pp.162-180.]
- Komlósi László Imre:** Cselekvésemélet és filozófiai pragmatika (Kritikai észrevételek Habermas univerzálpragmatikája, az angolszász beszédaktus-elmélet és a konszenzuális jelentésemélet összefüggései kapcsán) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.847-877.]
- Kontler László:** Köztársaság és utópia [in: Holmi 1993/5. pp.662-674.]
- Kornai János:** Gazdaságpolitika és etika [in: Magyar Tudomány 1993/9. pp.1041-1046.]
- Kovács Gábor:** A hatalom művészete, vagy birodalmi vallás? (Néhány adalék a bolsevik világmodell természetrajzához) [in: Hiány 1993/5. pp.18-25.]
- Kunszt György:** A modern japán filozófia [in: Műhely 1993/3. pp.31-34.]
- Kunszt György:** A nyelv heideggeri megtapasztalásának religiózus egybecsengései [in: Gond 4. 1993. pp.79-85.]
- Kunt Ernő:** Az antropológia keresése [in: Valóság 1993/4. pp.73-88.]

- Laki János:** Történetiség (Déja vu a tudományfilozófiában) [in: Magyar Tudomány 1993/6. pp.732-743.]
- Lánczi András:** Igazság és eredetiség (Hogyan tanulmányozzuk Leo Strauss műveit?) [in: Világosság 1993/8-9. pp.76-85.]
- Lecourt, Dominique:** A racionalitás és korlátai (Ford.:Béládi László) [in: Világosság 1993/4. pp.44-49.]
- Lepenies, Wolf:** A kultúrák lefordíthatósága (Ford.:Győrffy Miklós) [in: Nagyvilág 1993/6-7. pp.707-721.]
- Lessing, G.E.:** Az emberi nem nevelése (Ford.:Boros Gábor) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.986-1012.]
- Lévinas, Emmanuel:** A megjelenítés csődje (Ford.:Harmati Gergely) [in: Athenaum 1993 II/1. pp.107-119.]
- Losonczi Alpár:** Kései Erasmus [in: Átváltozások 1993 Első szám pp.59-60.]
- Losonczi Alpár:** Hűtlenség az utópiához? [in: Nappali Ház 1993/3. pp.116-126.]
- Ludassy Mária:** A liberalizmus nyomorúsága? (Robert Paul Wolff könyve ürügyén) [in: Világosság 1993/8-9. pp.90-105.]
- Ludassy Mária:** "Előbb szabály, aztán morál..." [in: Magyar Tudomány 1993/8. pp.932-935.]
- Lukács Antal:** Vége a művészetnek? (Posztmodernizmus és zene) [in: Társadalmi Szemle 1993/4. pp.59-65.]
- Lukács György:** Jegyzetek a misztikáról (Ford.:Mesterházi Miklós) [in: Gond 3. 1992. pp.148-157.]
- Lyotard, Jean-Francois:** A történelem egyetemessége és a kultúrák közötti különbségek (Ford.:Angyalosi Gergely) [in: Hiány 1993/9. pp.20-23.]
- Lyotard, Jean-Francois:** Wittgenstein "után" (Ford.:Karádi Éva) [in: Hiány 1993/4. pp.24-25.]
- Lyotard, Jean-Francois:** Posztmodern állapot IV. (Ford.:Bujalos István) [in: Hiány 1993/3. pp.29-35.]
- Mahlberg, Gerhard:** Szabadság helyett reálidő [in: Műhely 1993/4. pp.8-10.]
- Maier, Anneliese:** A világkép mechanizálódása a 17. században (Ford.:Berényi Gábor) [in: Café Babel 1993/nyár pp.71-77.]
- Marion, Jean-Luc:** Isten lét nélkül (Ford.:Harmati Gergely Ádám) [in: Protestáns Szemle 1993/3. pp.228-235.]
- Mariska Zoltán:** Málnási Bartók György [in: Theológiai Szemle 1993/4. pp.234-239.]
- Márkus György - Erdélyi Ágnes:** Filozófia a modernitás korában (interjú) [in: Magyar Lettre Internationale 1993/tavasz pp.1-7.]
- Márkus György:** Metafizika: mi végre? (Ford.:Farkas János László) [in: Világosság 1993/8-9. pp.106-121.]
- Marx, Werner:** Ész és életvilág (Ford.:Rózsahegy Edit) [in: Athenaum 1993 II/1. pp.91-106,]
- Máté András:** Leibniz - Amerikából nézve [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.783-790.]

- Merleau-Ponty, Maurice:** A látható és a láthatatlan (Ford.:Betegh Gábor) [in: Athenaum 1993 1/4. pp.27-42.]
- Mesterházi Miklós:** Időbeli partikularitásunk előnyei. Kant reflexiói a történetírók rossz erkölcséről avagy: miért kellene egyetemes történetet írunk? [in: Gond 3. 1992. pp.3-24.]
- Mesterházi Miklós:** Goethe Birkenauban avagy néhány észrevétel a fejünkben viselt intézményekről [in: Hiány 1993/6-7. pp.18-25.]
- Mezei Balázs:** Metanoia és epokhé (Jan Patocka és a háború fenomenológiája) [in: Gond 3.1992. pp.33-44.]
- Mezei György Iván:** Fenomenológia és társastudat [in: Athenaum 1993 11/1. pp.251-266.]
- Milatovic, Zarko - Losoncz Alpár:** Az idő mint szorongás: Az árutermelési civilizáció [in: Hiány 1993/6-7. pp.30-35.]
- Mohr, Hans:** Az erkölcs biológiai gyökerei (Az ethosz evolúciós nézőpontból) [in: Magyar Tudomány 1993/6. pp.708-715.]
- Morin, Edgar:** A komplexitás kihívása (Ford.:Illés Márta) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.668-680.]
- Nagy Pál:** "Posztmodern" háromszögelési pontok: Lyotard, Habermas, Derrida II.[in: Magyar Műhely 1993. március pp.46-52.]
- Németh G.Béla:** Csak vallási reneszánsz? (Kierkegaard irodalmi kisugárzásához) [in: Kritika 1993/5. pp.31-32.]
- Nyíri Tamás:** A vitatott lelkiismeret [in: Magyar Tudomány 1993/8. pp.920-927.]
- Oakeshott, Michael:** Racionalizmus a politikában (Ford.:Keszthelyi András) [in: Jelenkor 1993/6. pp.557-576.]
- Odorics Ferenc:** A konstruktivista irodalomtudomány [in: Helikon 1993/1. pp.3-12.]
- Ono Szokjo:** Sintó, az istenek útja (néhány szellemi jellemző) (Ford.:Horváth Viktória) [in: Műhely 1993/3. pp.24-26.]
- Orbán Jolán:** Derrida írás-fordulata [in: Jelenkor 1993/9. pp.753-770.]
- Orbán Jolán:** In-differencia etika (A dekonstrukció etikája) [in: Literatúra 1993/2. pp.149-163.]
- Patkós Éva:** A hiteles filozófus-magatartás állandó újraértelmezése Lev Sesztovnál [in: Gond/3 1992.dec. pp.80-87.]
- Percz László:** A pozitívizmustól a szellemtörténetig. Százéves az Athenaeum [in: Világosság 1993/7. pp.44-55.]
- Pethő Bertalan:** (Le)Írni Derridát. Adalék a posztmodern filozófiai geneziséhez [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4 pp.421-433.]
- Pető Zsolt:** A csábító naplója [in: Hiány 1993/9. pp.24-27.]
- Pongrácz Tibor:** A nagy tautológia avagy miért nem írt verset Martin Heidegger? [in: Gond 4. 1993. pp.140-148.]
- Popper, Karl Raimund:** Türelmesség és intellektuális felelősség (loptam Xenophanésztől és Voltaire-től)

- [in: Műhely 1993/1. pp.3-8. (Ford.: Báthori Csaba)]
- Pöggeler, Otto:** A fenomenológiai filozófiafogalom válsága (1929) [in: Athenaeum 1993 II/1. pp.179-198. (Ford.: Rózsahegyi Edit)]
- Primas, Hans:** Előítéletek a természettudományokban [in: Mérleg 1993/1. pp.20-34. pp. (Ford.: Balogh V.Sz.)]
- Raphael, Max:** A műalkotás és a természeti minta Cézanne: Mont Sainte-Victoire [in: Athenaeum 1993 I/4. pp.43-86. (Ford.: Berényi Gábor)]
- (Ricoeur, Paul):** Gyengélkedik a demokrácia Mathieu Castagnet interjúja Paul Ricoeurrel [in: Mérleg 1993/1. pp.11-14. (Ford.: Osvát Anna)]
- Riedel, Manfred:** A fenomenológiai hemenentika eredeti megalapítása [in: Athenaeum 1993 II/1. pp.233-250. (Ford.: Rózsahegyi Edit)]
- Rodé, Franc:** Liberalizmus a posztmodern korban [in: Vigília 1993/6 pp.408-413. (Ford.: Ambrus Gizella)]
- Roger, Philippe:** Nyelvek háborúja a francia forradalomban [in: Filozófiai Figyelő 1993 pp.124-132. (Ford.: Csizmadia Sándor)]
- Rogers, Carl:** Az értékek modern megközelítése felé: Az érett ember értékelési folyamata [in: Harmadik Part 1993/ősz pp.54-60. (Ford.: Draskóczy Magda)]
- Rorty, Richard:** Freud és az erkölcsi reflexió [in: Thalassa 1993/1. pp.12-33. (Ford.: Vitézy Zsófia)]
- Rorty, Richard:** Kozmopolitizmus, emancipáció nélkül Válasz Jean-Francois Lyotard-nak [in: Hiány 1993/3. pp.36-41. (Ford.: Bujalos István)]
- Rorty, Richard:** Szolidaritás vagy objektivitás? [in: Hiány 1993/6-7. pp.36-41.]
- Rothschild, Berthold:** Az elárult szerető A felvilágosodás veszett-e ki a pszichoanalízisből vagy a pszichoanalízis a felvilágosodásból? [in: BUKSZ 1993/tavasz pp.71-79. (Ford.: Schulz Katalin)]
- Rusch, Gebhard:** A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete [in: Helikon 1993/1 pp.53-75. (Ford.: Kovács Sándor)]
- Rusch, Gebhard:** Mit kínál a kognícióelmélet az irodalomtudomány számára? [in: Helikon 1993/1 pp.41-52. (Ford.: Hárs Endre)]
- Safranski, Rüdiger:** A Gonosz visszatérése [in: 2000 1993/6. pp.59-62. (Ford.: Györffy Miklós)]
- Sajó András:** Az emberi jogi ideológia egy pozitív korban [in: Magyar Tudomány 1993/8. pp.936-940.]
- Salamon János:** A világ romlásáról - A klasszikus és a modern dialógusa [in: Nappali Ház 1993/2. pp.20-25.]
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph:** Erlangeni előadások (1821-25) [in: Existencia 1992/1-4. pp.437-459. (Ford.: Gausz András)]
- Schmidt, Siegfried J.:** A világunk - és ez minden [in: Helikon 1993/1 pp.13-22. (Ford.: Hárs Endre)]
- Schmidt, Siegfried J.:** Nyelv, gondolkodás és kommunikáció a konstruktivista modellben [in:

- Helikon 1993/1 pp.34-40. (Ford.: Szűj Ferenc)]
- Schmied, Augustin:** Keresztény ember és a reinkarnáció eszméje [in: Mérleg 1992/4 pp.354-371.]
- Sesztov, Lev:** Jasznaja Poljana és Asztapovo (Tolsztoj halálának 25. évfordulójára) [in: Hiány 1993/9 pp.33-37.(Ford.: Patkós Éva)]
- Sesztov, Lev:** Plótinosz misztikus tapasztalatáról-részlet [in: Gond/3 1992 pp.69-79.(Ford.: Patkós Éva)]
- Simmel, Georg:** A diszkréció lélektana [in: Café Babel 1993/ősz pp.65-68.(Ford.: Berényi Gábor)]
- Sirat, Colette:** Mit értünk azon, hogy középkori zsidó filozófia? I. [in: Hiány 1993/10. pp.38-40.(Ford.: Dr. Vidor Pálné)]
- Soble, Alan:** A szexualitás filozófiájáról [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.1046-1068.(Ford.: Módos Magdolna)]
- Somlai Péter:** Maszk és bőr A normarendszerek szocializációjáról [in: Magyar Tudomány 1993/8. pp.978-982.]
- Somos Róbert:** Az isteni igazságosság útjai a görög egyházatyáknál [in: Theológiai Szemle 1993/1 (január-február) pp.18-24.]
- Spael, Joseph J.:** Mi végül is a "japán vallás"? [in: Műhely 1993/3. pp.28-30.(Ford.: Horváth Viktória)]
- Steiner, George:** Megjegyzések a nyelvről és a pszichoanalízisről. [in: Thalassa 1993/1. pp.62-69. (Ford.: Babarczy Eszter)]
- Steiner, Rudolf:** Antropozófia VI. előadás 1921. szeptember 3. [in: Harmadik Part 1993/tavaszi pp.52-58. (Ford.: Dr. Szilágyi Jenőné)]
- Steiner, Rudolf:** Antropozófia VII. előadás 1921. szeptember 5. [in: Harmadik Part 1993/nyár pp.54-60.(Ford.: Dr. Szilágyi Jenőné)]
- Steiner, Rudolf:** Antropozófia VIII. előadás 1921. szeptember 6. [in: Harmadik Part 1993/ősz pp.62-68.(Ford.: Dr. Szilágyi Jenőné)]
- Streminger, Gerhard:** A gazdaságelmélet filozófiai alapjai: vissza Adam Smithhez! [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.792-815.(Ford.: Davai Lajos, Rathmann János)]
- Sümegi István:** A "Tractatus" ontológiája: amiről Wittgensteinnek hallgatnia kellett [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4 pp.373-386.]
- Szabadsfalvi József:** A jogfilozófia mibenléte és problémái Moór Gyula jogbölcseletének általános filozófiai alapjai [in: Világosság 1993/7. pp.56-70.]
- Szabó Árpád:** Platón élete [in: Existencia 1992/1-4. pp.279-306.]
- Szabó Árpád:** Az eleai Parmenidész [in: Existencia 1992/1-4 pp.37-67.]
- Szabó Tibor:** Az olasz filozófia 1945 után [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.1013-1018.]
- Szécsény Endre:** Széljegyzetek a fenséges irodalmához [in: Jelenkor 1993/5 pp.439-445.]
- Szécsi Gábor:** Carnap és Morris: Pragmatikus elemek a logikai pozitivizmus filozófiájában [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.327-348.]

- Szécsi Gábor:** Történelem és intencionalitás [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.931-959.]
- Szénási Éva:** Georges Sorel a fasizmus és bolsevizmus keresztútjában [in: Valóság 1993/9. pp.37-43.]
- Sziklai László:** Búcsú vagy reneszánsz? -Karl Marx a XXI. században [in: Társadalmi Szemle 1993/10. pp.30-37.]
- Szumner Csaba:** Értelmezés és narráció a pszichoanalízisben [in: Világosság 1993/4. pp.50-67.]
- Szumner Csaba:** A pszichoanalízis mint elbeszélő tudomány [in: Magyar Tudomány 1993/10. pp.1198-1205.]
- Szuzuki Dajszecu Tejtaro:** A buddhizmus lényege [in: Műhely 1993/3. pp.26-28.(Ford.: Horváth Viktória)]
- Szűcs Ferenc:** A XX. századi teológia kezdetei és Kierkegaard - Kierkegaard és Barth Károly [in: Gond/4. 1993. pp.33-36.]
- Tagai Imre:** Husserl válasza az európai gondolkodás válságjelenségeire [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.349-371.]
- Tagányi Zoltán:** Kultúra, strukturalizmus, kommunikáció és a szellemi hagyományok találkozása [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp.879-896.]
- Tallár Ferenc:** Az igazságról és az értelmes beszédéről [in: Holmi 1993/7. pp.920-927.]
- Tamás Gáspár Miklós:** Szocializmus, kapitalizmus és modernség [in: Világosság 1993/7. pp.3-16.]
- Tengelyi László:** Husserl kopernikuszi fordulatanak kétértelműsége [in: Athenaeum 1993 II/1. pp.267-289.]
- Tillmann J.A.:** Későújkor, kifelé menet [in: 2000. 1993/8. pp.61-64.]
- Tocqueville, Alexis de:** A régi rend és a forradalom (részlet) [in: Jelenkor 1993/6. pp.533-537.(Ford.: Hahner Péter)]
- Toronyai Gábor:** A hermeneutika keletkezése -Diltheynél (gadameri perspektíva és Hegel-hatás) [in: Gond 4. 1993. pp.52-66.]
- Tóth Dénes:** A titok filozófiája [in: Gond 3. 1992. pp.88-106.]
- Tóth Lajos:** Meinong a racionális megismerésről [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.311-325.]
- Török Endre:** A vándorló Oroszország filozófusa Vlagyimir Szolovjovról [in: 2000 1993/6. pp.43-47.]
- Turai Gábor Kamil:** Nietzsche emberistene megvív az európai nihilizmussal -Nietzsche vers-kommentárok [in: Harmadik Part 1993/ősz pp.18-25.]
- Újvári Márta:** A mai angolszász analitikus filozófia és értelmezései [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.388-408.]
- Vajda Mihály:** A tudós, az esszéista és a filozófus [in: Holmi 1993/5. pp.695-713.(Lukács György)]
- Vajda Mihály:** A szerelem mint epizód [in: Pompeji 1993/1-2. pp.312-320. (Kundera)]
- Vajda Mihály:** A Zollikoni szemináriumok [in: Thalassa 1993/1. pp.5-11.]

- Vajda Mihály:** Ki játszik? [in: Orpheus 1992/2-3. pp.41-46.]
- Vajda Mihály:** Tényleg csak a regény lehet ironikus? I. - Heidegger, Kundera és Rorty [in: Magyar Lettre International 1993/nyár pp.45-47.]
- Vajda Mihály:** Tényleg csak a regény lehet ironikus? II. - Kundera, a regényíró [in: Kritika 1993/6. pp.8-11.]
- Vajda Mihály:** Tényleg csak a regény lehet ironikus? III. - Kundera, a regényíró [in: Kritika 1993/7. pp.32-34.]
- Vajda Mihály:** Kétségbeesés és gond - Késői kora-heideggeriánus széljegyzet Kierkegaard Die Krankheit zum Tode című könyvéhez [in: Hiány 1993/3. pp.24-28.]
- Vajda Mihály:** A tökéletes bűnösség korszaka? - A fiatal Lukács "kulturkritikája" posztmodern-heideggeriánus nézőpontból [in: Világosság 1993/8-9. pp.151-162.]
- Vámos Tibor:** Poszt... sok minden, némi ismeretelméleti értelmezéssel Epikureusi episztémé [in: Magyar Tudomány 1993/10. pp.1236-1258.]
- Varga Csaba:** A jogállamiság és joga [in: Magyar Tudomány 1993/8. pp.941-950.]
- Vetter, Helmuth:** Nietzsche posztmodern olvasatai [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp.642-657.(Ford.: Mezei György Iván)]
- Vetter, Helmuth:** Heidegger gondolkodása a misztikus hagyomány fényében (Hemenentikai megfigyelések) [in: Existencia 1992/1-4. pp.171-183.(Ford.: Hargitai Antónia)]
- (Virilio) Paul Virilioval beszélget Gerhard Mählberg** Az Itt és a Most vége [in: Műhely 1993/4. pp.3-8.(Ford.: Németh Ottó)]
- Volpi, Franco:** Heidegger Marburgban: a vita Husserlival [in: Athenaeum 1993 II/1. pp.120-144.(Ford.: Poprády Judit)]
- Weisz János:** Lukács és Horkheimer [in: Világosság 1993/3 pp.24-32.]
- Weiss János:** A romantika aktualitása -Adalékok Manfred Frank portréjához [in: Műhely 1993/4. pp.57-58.]
- Wittgenstein, Ludwig:** Észrevételek [in: Orpheus 1992/1. pp.32-46.(Ford.: Kertész Imre)]
- Wittgenstein, Ludwig:** A barna könyv (részlet) [in: Gondolat-jel 1993/I-II. pp.99-103.(Ford.: Oláh Csaba)]
- Yates, Frances A.:** Rózsakeresztesek és szabadkőművesek [in: Café Babel 1993/ősz pp.31-39.(Ford.: Keszthelyi András)]

RECENZÍÓK

Bacsó Béla: Schelling művészetbölcselete kései filozófiája felől (F.W.J. Schelling: A művészet filozófiája) [in: Holmi 1993/3. pp. 438-443]

Bakó Ferenc: Ember, szabadság egy átmeneti korban (Ludassy Mária: Téveszméink eredete - Atlantisz 1991) [in: Műhely 1993/1. pp. 65-66]

Balázsi György: Martin Heidegger nagy témái (Grosse Themen Martin Heideggers. Eine Einführung in Sein Denken - hg.v. Eddelgard Spaude, Freiburg 1990) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp. 753-758]

Bálint Róbert: Hermeneutika, ideológiakritika, esztétika (P.Ch.Lang: Hermeneutik, Ideologiekritik, Asthetik. über Gadamer und Adorno sowie Fragen einer aktuellen Asthetik; Königstein 1981) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp. 758-762]

Balogh Vilmos Szilárd: A tomizmus és a jelen filozófiai pluralizmusa (W.Norris Clarke azonos c. könyvéről) [in: Mérleg 1993/2 pp. 217-221]

B. Békefi Marianna: Az öröklét gyűrűje (Tatár György: Az öröklét gyűrűje - Gondolat Bp., 1989) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp. 747-749]

Bohár András: Utak és tévutak (Utak és tévutak - Előadások Heideggerről

szerk.: Fehér M. István) [in: Kritika pp. 1993/6 45-46]

Bolyki János: J. Guillon-G. Bogdanov-I. Bogdanov: Isten és tudomány. A meta-realizmus felé [in: Protestáns Szemle 1993/2. pp. 151-153]

Borbély Gábor-Geréby György: Chimaera in vacuo bombinans - viszontválasz Klima Gyulának [in: BUKSZ 1993/tavasz 5-8]

Boros János: Voltaire - hermetikus olvasatban (Voltaire válogatott filozófiai írásai) [in: Holmi 1993/4. pp. 604-612]

Darab Tamás: Szakértelem és erkölcs az ipari társadalomban (H. Lübbe: Der Lebenssinn der Industriegesellschaft) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp. 1094-1098]

Dévény István: Nyolcvan évvel a "Teremtő fejlődés" után (Henri Bergson: Teremtő fejlődés) [in: Holmi 1993/10. pp. 1476-1481]

Endreffy Zoltán: Egy korszerű vallásfilozófiai bevezetés (Dupré, Wilhelm: Einführung in die Religions philosophie Kohlhammer, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1985) Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp. 744-747]

Erdélyi Ágnes: Az üres hely betöltése (Vlagyimir Szolovjev: Az Antikrisztus története) [in: BUKSZ 1993/ősz pp. 372-373]

Erdélyi Ágnes: Heidegger, magyarul (M. Heidegger: Lét és idő

- Gondolat Bp. 1989) [in: BUKSZ 1993/tavaszi pp. 92-93]
- Farkas Zsolt:** Lyotard és a posztmodern feltételrendszer (Jean-Francois Lyotard: The Postmodern Condition) [in: Replika 1993/április pp. 40-49]
- Fehér Ferenc:** Az örökzöld Tocqueville - Az amerikai demokrácia magyar nyelvű kiadása alkalmából [in: Mozgó Világ 1993/10. pp. 43-58]
- Fehér Márta:** Vindicatio Baconi et Contesii (Laurent Stern Hermeneutika, idézőjelben című írásáról - BUKSZ 1993. tavasz 10-14.o.) [in: BUKSZ 1993/ősz pp. 269-271]
- Ferge Gábor:** Válasz a Holmi 1993. áprilisi számában megjelent Metaphysica-recenzióra [in: Holmi 1993/8. pp. 1192-1200]
- Geréby György:** Huncut aki Rossra gondol (Aristoteles: Metaphysica görögül és magyarul - Ford., bev.komm., terminológia: Ferge Gábor) [in: BUKSZ 1993/ősz pp. 276-283]
- Hahner Péter:** Voltaire és Condorcet "legjobb magyar tanítványa" (Ludassy Mária: A toleranciától a szabadságig) [in: Kritika 1993/6. pp. 45]
- Heller Ágnes:** A történelem vége? (Vajda Mihály politikai tanulmányai) [in: Kritika 1993/10 pp. 26-28]
- Infranca, Antonino:** A "Grundrisse" latin-amerikai olvasatához (E.Dussel: La produccion-teorica de Marx. Un comentario a Los Grundrisse - Ford.: Csorba László) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp. 1071-1073]
- Kalmár Zoltán:** Magányos filozófusok (F. Nietzsche: Ifjúkori görög tárgyú írások) [in: Existencia 1992/1-4. pp. 563-568]
- Kiss Balázs:** Baudrillard, a posztmodern (Jean Baudrillard: Selected writings) [in: Replika 1993/április pp. 36-39]
- Kiss-Dózsai András:** Beszélgetések Toynbee-val (Toynbee on Toynbee. A Conversation between Arnold J. Toynbee and G.R. Urban) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp. 1073-1075]
- Kocziszkó Éva:** A sorseselemény mint bűn (Tengelyi László: A bűn mint sorseselemény) [in: Holmi 1993/9. pp. 1319-1322]
- Kontler László:** Az eszmetörténet-írás ígéretei (Ludassy Mária: A toleranciától a szabadságig Anglia 300 éve egy eszme történetének tükrében) [in: BUKSZ 1993/nyár pp. 140-148]
- Lyotard, Jean-Francois** vitája Richard Rortyval (Ford.: Angyalosi Gergely) [in: Hiány 1993/10. pp. 41-42]
- Mezei Balázs:** Aristoteles noster (Aristoteles: Metaphysica görögül és magyarul - Ford.: Ferge Gábor; Logos Bp., 1992) [in: BUKSZ 1993/nyár pp. 212-216]
- Mezei György Iván:** Martin Joy két könyvéről (Martin Joy: Adorno, Martin Joy: Marxism and Totality) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp. 1076-1080]
- Minek még a filozófia ?** - interjú Richard Rortyval (ismerteti: Balogh Vilmos Szilárd) [in: Mérleg 1993/3 pp. 332-334.]

- Nagy Zsolt:** A posztmodernről, tárgyyszerűen (Steven Best Douglas Kellner: Postmodern Theory) [in: Replika pp. 1993/április 34-35]
- Pethő Bertalan:** Osztrák könyv a posztmodernről (Glückliches Babel Beitrage zur Postmoderne - Diskussion- Wien 1991) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp. 769-773]
- Rathmann János:** Adam Smith méltó ébresztése (G. Streminger: Adam Smith) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp. 1069-1071]
- Redl Károly:** Pragmatika - történeti megközelítésben (Pragmatik. Handbuch pragmatischen Denkens hg.v. H.Stachoniak, Bd.1.) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp. 721-744]
- Rochlitz Kyra:** A "Tragédia filozófiája" (Lev Sesztov: Dosztojevszkij és Nietzsche) [in: Műhely 1993/3 pp. 61-62]
- Rosner István:** Heidegger és a nemzeti szocializmus (hét Heideggerről szóló könyv ismertetése) [in: Mérés 1993/2 pp. 212-216]
- Rózsa Erzsébet:** A morál és a pluralitás ígézetében (Reiner Ruffing: Agnes Heller pluralitaet und Moral 1992) [in: Kritika 1993/8. p 36]
- Söveges Dávid:** Martin Buber két könyve (Martin Buber: Én és Te. Európa 1991; Martin Buber: A próféták hite. Atlantisz 1991) [in: Műhely 1993/1. pp. 55-57]
- Steiger Kornél:** Aristoteles: "Metaphysica", görögül és magyarul [in: Holmi 1993/4. pp. 599-603]
- Steiger Kornél:** Viszontválasz Ferge Gábornak [in: Holmi 1993/8. pp. 1200-1201]
- Stern, Laurent:** ... sed magis amica veritas - Válasz Fehér Mártának [in: BUKSZ 1993/ősz pp. 272-274.]
- Stern, Laurent:** Hermeneutika idézőjelben (Márkus György: Kultúra és modernitás - Hermeneutikai kísérletek) BUKSZ 1993/tavasz pp. 10-14]
- Szabó Zsigmond:** Kontingencia, irónia, szolidaritás (R. Rorty: Contingency, irony and solidarity Cambridge 1989) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/3-4. pp. 762-769]
- Szécsényi Endre:** Izlések és pofonok (David Hume: Összes eszméi I.) [in: BUKSZ 1993/ősz pp. 284-291]
- Szécsi Gábor:** Az analitikus történetfilozófia kérdései pragmatikus megközelítésben (R. Martin: The Past Within Us. An Empirical Approach to Philosophy of History) [in: Magyar Filozófiai Szemle 1992/5-6. pp. 1087-1094]
- Szilágyi Ákos:** "Anti-esztétikai" levelek Almási Miklósnak az Esztétikai Állásáról [in: Kritika 1993/10. pp. 31-33]
- Szumner Csaba:** Freud, Derrida, Jung (Pszichoanalízis - a belső nyelv tudománya; szerk: Bókay Antal; a Műhely c. folyóirat különszáma) [in: BUKSZ 1993/ősz pp. 388-391]
- Tagai Imre:** Husserl gondolkodásának fejlődése (Theodore de Boer: The Development of Husserl's Thought M. Nijhoff, 1978) [in:

Magyar Filozófiai Szemle
1992/3-4. pp. 750-752]

Tagányi Zoltán:

Transzcendentálfilozófia,
fenomenológia, kritikai elmélet
(S. Dietzsch: Dimensionen der
Transzendentalphilosophie) [in:
Magyar Filozófiai Szemle
1992/5-6. pp. 1081-1086]

Tatár György: Franz Rosenzweig: "A
megváltás csillaga" [in: Mérleg
1993/1 pp. 91-94]

Templom Kata: Wolfhart Pannenberg:
Mi az ember? (Korunk
antropológiája a teológia
fényében; Budapest-Luzern 1991)
[in: BUKSZ 1993/tavaszi pp. 118-
120]

Vajda Mihály: A polgár nyomában -
Filozófiai (láb)jegyzetek (Papp
Zsolt: Barangolások) [in: Alföld
1993/9. pp. 86-92]

Vajda Mihály: Anti-esztétika - Filozófiai
(láb)jegyzetek (Almási Miklós:
Anti-esztétika) [in: Alföld
1993/4. pp. 90-96]

Vajda Mihály: Megkésett reflexiók -
Filozófiai (láb)jegyzetek (Csoóri
Sándor: Nappali Hold) [in:
Alföld 1993/7. pp. 87-94]

Újlaki Gabriella: "Társas tudat" Közép-
Európa antikarteziánus
filozófiája? (Kristóf J. Nyíri:
Tradition and Individuality) [in:
BUKSZ 1993/ősz pp. 306-313]

"Mit ér a tudomány, ha értelme nincsen? Nem elég, ha a
tudást csak hozzá kötözöd a lélekhez, olvaszd vele egyé és tedd
lényegévé. Nem elég, ha megöntöződ vele a lelket, füröszd meg
benne. S ha meg nem újulsz általa, és régi állapotából különbe
nem vezérled, sokkal jobb, ha hagyod önmagára.
Kétélű fegyver a tudás. Megsebzí azt, aki ügyetlen és vele bánni
nem tud."

(A tudakosságról)